

מדינה נאבקת על נפשה

האופוזיציה האסלאמית

בערב הסעודית

יהושע טייטלבוים

מרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה

ייעודו של מרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה הוא לתרום ללימוד ולהבנה של ההיסטוריה המודרנית וענייני השעה של המזרח התיכון ואפריקה באמצעות מחקר, פרסומים ותיעוד. המרכז הוא חלק מבית הספר להיסטוריה והפקולטה למדעי הרוח ע"ש לסטר וסאלי אנטין באוניברסיטת תל-אביב.

מדינה נאבקת על נפשה
האופוזיציה האסלאמית
בערב הסעודית

יהושע טייטלבוים

מרכז משה דיין ללימודי
המזרח התיכון ואפריקה

אוניברסיטת תל-אביב

Translated from the English-language edition of
Holier than Thou: Saudi Arabia's Islamic Opposition,
originally published in the USA by the Washington Institute for Near East
Policy, Washington, DC.

Copyright © 2000 by the Washington Institute for Near East Policy.
Translated and published by arrangement with the Moshe Dayan Center for
Middle Eastern and African Studies.

All rights reserved.

מרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה

אוניברסיטת תל-אביב

רמת-אביב, תל-אביב 69978

טל: 03-6409646

פקס: 03-6415802

E-mail: dayancen@post.tau.ac.il

<http://www.dayan.org>

ISBN: 965-224-069-9

© כל הזכויות שמורות

מרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה

אוניברסיטת תל-אביב, 2005

תרגום מאנגלית: נתי שוורץ

עריכה לשונית: נילי עדן

עיצוב עטיפה: יעל בר דיין

עימוד והבאה לדפוס: אלנה לסניק

תוכן העניינים:

9	פתיח דבר
	פרק ראשון:
11	אופיו של הפונדמנטליזם האסלאמי הקיצוני בערב הסעודית
	פרק שני:
23	"הסדר של פיצל"
	פרק שלישי:
29	אבדן שליטה: אופוזיציה אסלאמית בעקבות מלחמת המפרץ
	פרק רביעי:
45	מיסוד האופוזיציה הפונדמנטליסטית הקיצונית: הקמת ה-CDLR ..
	פרק חמישי:
61	מתקפת ה'אפגנים' הסעודים
	פרק שישי:
69	מתעלומות ללא פתרון: האופוזיציה השיעית וההתקפה על מתקן הכוחות האמריקניים בט'הראן
	פרק שביעי:
81	כלימת האופוזיציה: מלחמתם של משפחת אל סעוד בהתנגדות מבית
	פרק שמיני:
91	מסקנות: ערב הסעודית, האופוזיציה ונסיון הכתר עבדאללה
99	אחרית דבר

לג'קלין - "עז-וְתִדָּר לְבוֹשָׁה" (משלי לא כה)

תודות

ספר זה נכתב במקורו באנגלית. חברי הטוב ד"ר אדם גרפינקל הוא שהגה את שמו: הספר נעשה בשנת 1997, בהיתי עמית על שם מאירהוף ב-Washington Institute for Near East Policy. תודתי נתונה למנהל המכון, ד"ר רוברט סטלוף, על האירוח החם, על העזרה ועל הסדרת פגישות עם אנשים הקרובים לנושא. מנהל המחקר במכון, ד"ר פטריק קלאוסון, קרא את המקור בקפידה והעיר הערות מועילות. ברצוני להודות גם לעוזרי המחקר ולמתלמדים במכון, אשר טרחו ועמלו ללא לאות למצוא כל חומר שביקשתי. במרכז דיין, האכסניה האקדמית שלי זה עשרים שנה, ראוי מר דוד אליאס לתודה מיוחדת על מסירתו למחקר. גם עזרתה של הגב' אמילי קופר הועילה מאוד. ראש המרכז בעבר, ד"ר מרטין קרמר, וראש המרכז היום, פרופ' אשר ססר, עודדוני לעסוק בנושא והעניקו כל סיוע אפשרי. עמיתיי הנוספים במרכז דיין: ד"ר עפרה בנג'ו, ד"ר מאיר ליטבק, ופרופ' יוסף קוסטינר - היו, כתמיד, נכונים ללבן בעיות ולתרום מהידע הרב שלהם. אני מודה לד"ר פאול ריבלין מהמרכז ולד"ר און וינקלר מאוניברסיטת חיפה על עזרתם בעניינים סטטיסטיים. מר חיים גל, גב' מריון גליקסברג וגב' דורית פרת מספריית המרכז ומארכיון העיתונות סייעו אף הם רבות בהשגת החומר הדרוש למחקר. תודה גם לגב' מוניקה הרצמן מהמכון בווישינגטון על עריכת המהדורה האנגלית, לגב' אליציה גנץ על הפקת ספר המקור. מר נתי שוורץ תרגם את הספר תרגום נאמן לעברית, וגב' נילי עדן שקדה על עריכתו במקצועיות ראויה לשבח וגב' אלנה לסניק עימדה והביאה לדפוס. אני מודה לכולם על תרומתם. עם זאת, ממצאי המחקר הם כולם באחריותי בלבד.

יהושע טייטלבוים

רעננה

טבת תשס"ה

דצמבר 2004

פתח דבר

המתקפה על ארצות הברית ב-11 בספטמבר 2001 הבהירה קבל עם ועדה כי ביכולתה של ערב הסעודית להצמיח מגה-טרור: המישה עשר מתוך תשעה עשר המבצעים היו אזרחי סעודיה. אולם האסלאם הפונדמנטליסטי בארץ לידתו של האסלאם לא החל עם אסאמה בן לאדן.

מחקר היסטורי זה בוחן את התפתחותה של התנועה האסלאמית הפונדמנטליסטית בערב הסעודית בשנות התשעים של המאה העשרים, בעקבות פלישתה של עיראק לכווית ובואם של הכוחות האמריקניים לאדמת סעודיה, ארץ המקומות הקדושים ביותר לאסלאם – מכה ומדינה. בן לאדן החל לפעול כבר בתחילת שנות התשעים, עוד בטרם היה ל"כוכב", והתנועה האסלאמית בערב הסעודית הייתה הקרקע שבה נבטו והתגבשו רעיונותיו. במאבקו עם שלטונות סעודיה ניכרו היטב סממניה של התנועה האסלאמית הזו.

ערב הסעודית היא המדינה הערבית המסורתית ביותר מבחינת השמירה על חוקי האסלאם, הממלא בה – שלא כבמדינות ערב אחרות – תפקיד מרכזי בהענקת לגיטימציה למשפחה השלטת, אל סעוד. הופעת האסלאם הפונדמנטליסטי כאופוזיציה בשנות התשעים במדינה אשר האסלאם הוא הבסיס לעצם קיומה (*raison d'état*) מציבה לפני המשטר אתגר מיוחד. המחקר המוצג כאן מספר את סיפורו של אתגר זה.

הספר ראה אור בשפה האנגלית בשנת 2000, ואחרי 11 בספטמבר 2001 היה לאחד המקורות הבולטים להבנת האסלאם הפונדמנטליסטי בערב הסעודית. הוא מוגש עתה, לאחר עדכון, לקורא העברי. כל המבקש להבין את תופעת אסאמה בן לאדן ואת האתגר שהוא ורדיקלים אחרים הציבו ועודם מציבים לפני המשטר הסעודי – מן הראוי שיקרא ספר זה.

אשר ססר
ראש המרכז

פרק ראשון

אופיו של הפונדמנטליזם האסלאמי הקיצוני בערב הסעודית

שנים רבות נהנתה ערב הסעודית מתדמית ציבורית של מדינה מוסלמית אשר הצליחה להגיע לשילוב ייחודי ומוצלח בין מסורת לקדמה. עם זאת, מאז מלחמת המפרץ של 1991 סבלה המדינה מבעיות חברתיות וכלכליות, שהובילו לעלייתה של תנועה אסלאמית פונדמנטליסטית קיצונית שהעמידה תדמית זו בסימן שאלה. תנועה זו היא אוסף של קבוצות וזרמים ללא מנהיג מוכר, אף כי כמה מהקבוצות מפגינות הערכה כלפי שני עֶלְמָא (חכמי דת) המוכרים בכינוי "השיח'ים המעוררים". השניים שוחררו ממאסר ביוני 1999, לאחר כמעט חמש שנים בכלא הסעודי.

שלא כמדינות שבטיות אחרות בחצי-האי ערב, התהוותה של ערב הסעודית לאחר מלחמת העולם הראשונה הייתה כרוכה בתהליך ייחודי של גיוס *העוה* (עיקרי אמונה) הוואאפית¹ – הפילוסופיה הרפורמיסטית הקנאית של חסידי מחמד בן עבד אל והאב, מי שייסד את המדינה הסעודית הראשונה במאה ה-18 – לשירות מטרותיה הפוליטיות של אל סעוד, משפחת המלוכה הסעודית. כמו כל אליטה אחרת המעורבת בהקמתה של מדינה נאלצה גם משפחת המלוכה הסעודית להתמודד עם סוגיות היסוד של מערכת היחסים שבין המדינה לחברה ובין המדינה למדינות אחרות. ואולם, הנסיבות הייחודיות שבהן נוסדה הממלכה – כריתת ברית בין משפחה שלטת לבין מנהיג של תנועה אסלאמית רפורמיסטית – הולידו מצב שבו הפוליטיקה בערב הסעודית מתנהלת בצלו של הוואאביזם, ושבה עתידים היו העלמאא הוואאבים למלא תפקיד מכריע בקביעת המדיניות. ערב הסעודית נתפסת בקרב הציבור כמדינה הדתית ביותר בכל מדינות ערב, אולם טבעו של האסלאם הסעודי, או ליתר דיוק השאלה מיהו הקובע את אופיו של השיח האסלאמי השולט, היוותה סלע מחלוקת עוד מאז ימיה הראשונים. מחלוקת זו, גם אם לא תמיד התנהלה בקדמת הבמה, עלתה והופיעה לא אחת בעת משברים שנגעו למדיניות החוץ, לחינוך, למודרניזציה ולאוכלוסייה השיעית בערב הסעודית. במרוצת השנים היו גם תלונות בנושאים כלכליים ופוליטיים לחלק מסדר היום של הקוראים תיגר על אופיו של האסלאם הסעודי.

הממד הרעיוני

השקפות העולם של התנועות האסלאמיות בעת החדשה עמדו במוקד כמה ניסיונות ליצור מערכת מוסכמת של מונחים, שכל אחד מהם מאיר ממד אחר. "אסלאמיזם", לדוגמה, מצביע על אידיאולוגיה חובקת כול, ואילו המונח "אסלאם פוליטי" מרמז על תנועה שמטרתה להציב את דת האסלאם במרכז הבמה הפוליטית.² על פי החוקר R. Hrair Dekmejian, "המונח ההולם ביותר" לתיאור "תופעת התחייה האסלאמית" הוא אחד המונחים שבהם משתמשים חסידי התנועה עצמם – אל-אוצוליה אל-אסלאמיה (פונדמנטליזם אסלאמי). מונח זה "מרמז על חיפוש אחר עיקרי האמונה, אחר אבני היסוד של הקהילה והאומה (אמה) האסלאמית, ואחר יסודות הסמכות הלגיטימית (שרעיית אל-קחם)".³

אשר לסעודיה, האסלאם הפונדמנטליסטי הוא הדת הרשמית בה, היות שהמדינה טוענת כי החיים בה מתנהלים על פי עיקרי החוק האסלאמי – הקוראן והסונה (מעשים ואמרות) של הנביא – ללא פדעה (מנהגים וחיידושים "לא אסלאמיים" שנוספו במרוצת הזמן). העלמאא הממסדיים מאשרים זאת בהצהרותיהם כמו גם בעצם העובדה שהם, ממשיכי דרכה של הדעה הוהאבית הפונדמנטליסטית, משרתים את המשטר ומגנים עליו. הדרך הנכונה ביותר לתאר את התנועה האסלאמית האנטי-ממסדית בערב הסעודית, שבה עוסק מחקר זה, היא "תנועה קנאית פונדמנטליסטית". מנהיגיה הם עלמאא שגדלו והתחנכו בתוך המערכת הפונדמנטליסטית הממלכתית, אך קנאותה באה לידי ביטוי בהתקפותיה נגד משפחת המלוכה הסעודית ונגד העלמאא הממסדיים על שאינם די פונדמנטליסטים, ועל שנטשו, לטענתם, את נתיב הפונדמנטליזם האמתי. מעניין לציין כי חסידי התנועה, בהיותם כה בטוחים במידת בקיאותם בדת האסלאם, אינם חשים צורך להשתמש בשמו של מחמד בן עבד אל-והאב לשם קבלת לגיטימציה. הדבר עשוי גם להעיד כי העלמאא הממסדיים והמדינה הסעודית הטמיעו, ואולי אף הכתימו, את דמותו של בן עבד אל-והאב במידה כה רבה, עד כי שמו חדל לשמש בעיני הקנאים אבן בוחן לקבלת הכשר חוקי.⁴

נדגיש כי שלא כרוב המנהיגים הפונדמנטליסטים הקיצונים בני הפלג הסוני (כגון אבו אעלה אל-מודודי, חסן אל-בנא, סעיד קטב וחסן אל-תראבי), מנהיגיה של התנועה הסונית הפונדמנטליסטית-קיצונית בערב הסעודית אינם הדיוטות אלא עלמאא, המתמרדים נגד המערכת שבתוכה התחנכו. אף ששורשי התנועה מצויים בקרב העלמאא הממסדיים, הנהגתה אינה באה מחוגי הממסד הגבוהים. למרבה האירוניה, עובדה זו מגבירה את הדמיון בין האופוזיציה הסונית הקיצונית לבין האנטיזוה שלה, התנועה האסלאמית השיעית, שהנהגתה אף היא מורכבת מעלמאא. אשר לפעילי התנועה עצמה – רובם משכילים בני המעמד הבינוני.

לאופוזיציה הסונית הקיצונית בערב הסעודית כמה מאפיינים משותפים לה ולאסלאמיסטים קיצונים אחרים, בעיקר תחושות של ניכור וחדשנות כלפי העלמאא הממסדיים. בעבודתו החשובה קנאי האסלאם, מדגיש המזרחן עמנואל סיון כי הקנאים

במצרים ובסוריה מבקרים את המסד הדתי על שהוא נותן יד ליוזמות ממשלתיות הנחשבות מנוגדות לרוח השריעה (החוק האסלאמי). "מה שחסר לנו", כתב אחד האסלאמיסטים בסיון מצטט, "אלה עולמא המשוחררים מכבלי משרות ושררה, עולמא שאינם תלויים בשלטון, שאינם כפופים למינויים ולפיטורין בידי הממשל; עולמא הנהנים מעצמאות כלכלית ועל כן חופשיים מלחצים".⁵ יתר על כן, כפי שציין סעיד תווה, אביה הרוחני של תנועת האחים המוסלמים בסוריה, "רבים הם השיכ"ים הנבערים מדעת הסוברים כי התנגדות למשטר היא בבחינת חטא שריח ה' חואריג" נודף ממנו. צא ולמד עד כמה בורים הם שכן לו היה כדבריהם הרי חטאו אברהם ומשה בהתנגדותם לנמרוד ופרעה".⁶

לטענת הפונדמנטליסטים הקיצונים בערב הסעודית, פעילים של האחים המוסלמים במצרים שנמלטו לממלכה בשנות ה-50 וה-60 מפני משטרו של הנשיא ג'מאל עבד אל-נאצר הם שנתנו זריקת עידוד לכל מי שלא היו מרוצים מהסטאטוס קוו הדתי במדינה. הפעילים הביאו עמם מורשת של אקטיביזם אסלאמי, שבשילוב עם רעיונות התחייה הדתית של בן עבד אל-והאב יצרה "דגם ייחודי של אקטיביזם אסלאמי, שמצא את ביטויו הפוליטי בעת משבר המפרץ ולאחריו".⁷

חילופי הדורות היו, ככל הנראה, גורם נוסף לצמיחת הפונדמנטליזם הקיצוני. אנשי דת צעירים, שהתחנכו לאורם של רעיונות האקטיביזם האסלאמי וגילו קוצר רוח כלפי בכירי העלמא, הקימו חוגי לימוד אסלאמיים, אשר תפסו תאוצה בשנות ה-80. מקרב אנשי דת אלה ראוי לציין במיוחד את עאצ' אל-קרני, עוצ' אל-קרני, נאצר אל-עמר (האחרון שוחרר מהכלא ביוני 1999), ואת שני כוכבי הפונדמנטליזם הקיצוני שלאחר מלחמת המפרץ, סלמאן בן פהד אל-עודה וספר בן עבד אל-רחמאן אל-חואלי (המכונים "השיכ"ים המעוררים"). מה שיחד אותם הייתה יכולתם לשלב בין בקיאותם בדת האסלאם לבין רגישותם כלפי ענייני דיומא והשלכותיהם על המוסלמים ברחבי העולם. הם גם נהנו מקשרים טובים עם אנשי דת מרכזיים במסד, למרות הבדלי ההשקפות ביניהם. קשרים אלה, בצירוף העובדה שלא היה להם סדר יום פוליטי גלוי, הם שהגנו בתחילה על אנשי הדת הצעירים מפני רדיפות המשטר.⁸

מקורות לאי-שביעות רצון: השורשים החברתיים והכלכליים של הפונדמנטליזם הסוני הקיצוני שלאחר מלחמת המפרץ

עלייתן של התנועות האסלאמיות במזרח התיכון נחקרה בהרחבה.⁹ באופן כללי, תנועות אלה הן מענה לקדמה לא במובנה הטכנולוגי, אלא בתגובה על אי-מימוש ההבטחה אשר הביאה בכנפיה בדבר התקדמות כלכלית וחברתית. כפי שכתב החוקר נזיה איובי בספרו על האסלאם הפוליטי (*Political Islam*), "האסלאמיסטים אינם זועמים על שהמטוס החליף את הגמל; הם זועמים על שאינם יכולים לטוס במטוס".¹⁰ אף שידעו ליוזם תכניות

חינוך רחבות היקף, רבים מהמשטרים לא השכילו ליצור די הודמנויות לתעסוקה ולקידום חברתי. התנועות האסלאמיות מספקות אפוא מנגנון להגנה על ערכי האסלאם מפני מה שנתפס כאיום הקדמה. הפונדמנטליזם האסלאמי, בהיותו אידאולוגיה חובקת כול, מבטיח להביא מזור לכל תחלואי החברה. יתרונו גם בכך שהוא מוצג כאידאולוגיה מקורית, כזו שכביכול לא יובאה מן המערב או טומאה על ידיו.¹¹

הנסיבות החברתיות והכלכליות שהביאו לידי צמיחת האסלאם הפונדמנטליסטי במקומות אחרים במזרח התיכון קיימות גם בערב הסעודית, שבה "התקוות הנכזבות" עלולות ללבוש ממדים גדולים יותר בשל העושר המובטח הנובע מאוצרות הנפט שהמדינה התברכה בהם. עם זאת, מבחינה כלכלית מצבם של הסעודים טוב יותר ממצבן של אוכלוסיות רבות אחרות בעולם הערבי. ראוי אפוא לעמוד על אחד ההבדלים החשובים: המוסלמים הסעודים נחשבים בעיני עצמם כמי שחיים בערש האסלאם. הם רוחצים בזוהרה של הכעבה הקדושה, וביכולתם, אם רק ירצו בכך, להתפלל מדי יום ביומו במסגדו של הנביא בעיר מדינה. המשטר הסעודי, יותר מכל משטר ערבי אחר, עומד על זכותו למשול בשם האסלאם. לשם הדגשת נקודה זו קיבל עליו המלך פהד בשנת 1986 את התואר 'האדם אל-חרמיין אל-שריפין' (משרתם של שני המקדשים במכה ובמדינה), תואר שבעבר היה שמור לח'ליפה. כאשר נדמה למוסלמים הסעודים שהשלטון אינו נוהג עוד על פי האסלאם כפי שהם מגדירים אותו, גָּדַל הדיסוננס הקוגניטיבי, ובשלים התנאים לצמיחתו של פונדמנטליזם קיצוני.

מצוקות כלכליות והמלכוד הדמוגרפי

ערב הסעודית היא מה שמכונה במחקר "מדינת רנטה" (rentier state). הכנסותיה נובעות לא ממסים אלא מתשלומים על סחורות, במקרה זה - מוצרי נפט. במקום לגבות חלק כלשהו מהכנסות האזרחים בצורת מסים, המדינה מחלקת אחוז ניכר מהכנסות הנפט שלה לנתיניה. בערב הסעודית יש "אמנה חברתית" בלתי כתובה בין השלטון לנתיניו: הממשל מפעיל מערכת רווחה המשרתת את האזרח מלידתו ועד מותו ומספקת תעסוקה במגזר הציבורי, והתושבים בתמורה מוותרים על הזכות להיות מיוצגים במערכות השלטון.

בשנות השגשוג שבהן האמירו מחירי הנפט פעל הֶסְדֵּר זה בלא תקלות. אולם עם ירידת המחירים באמצע שנות ה-80 ובסופן, החלו בערב הסעודית - כמו במדינות אחרות במפרץ הפרסי - זמנים קשים מבחינה כלכלית. ההכנסות ממכירת נפט צנחו מכ-118 מיליארד דולר ב-1981 ל-18 מיליארד דולר בלבד ב-1986, ואחר כך שבו ועלו בשנת 1990, ערב מלחמת המפרץ, לכדי 40 מיליארד דולר.¹² גם התוצר המקומי הגולמי (GDP - תמ"ג) ירד מ-155.1 מיליארד דולר ב-1981 ל-73.2 מיליארד דולר ב-1988, ועלה שוב ל-104.7 מיליארד דולר ב-1990.¹³

במצב זה שערב הסעודית נקלעה אליו היה אפשר לראות בעיה שאפשר להתמודד עמה, לולא העלייה הדרמטית במספר התושבים במדינה. בשנת 1981, עם אוכלוסייה בת כ-9.8 מיליון נפש, עמד התמ"ג על 15,810 דולר לגולגולת. אולם שיעור הגידול המהיר העלה את מספר התושבים ל-13.4 מיליון ב-1986, מה שגרם לתמ"ג לרדת לכדי 5,479 דולר בלבד לגולגולת. ב-1990, ערב מלחמת המפרץ, עם אוכלוסייה בת 14.9 מיליון,

עלה מעט התמ"ג לגולגולת והגיע ל-7,039 דולר. לשם השוואה, התמ"ג לגולגולת בארה"ב עמד על 13,551 דולר ב-1981, 18,374 דולר ב-1986 ו-22,983 דולר בשנת 1990.¹⁴

הקצב המואץ של גידול האוכלוסייה בסעודיה הביא גם לידי היווצרותה של פירמידת גילים, שבה הרוב המכריע הם צעירים. לדוגמה: ב-1990, ערב מלחמת המפרץ, היו 49% מאזרחי סעודיה בני 20 ומטה, לעומת 28% בלבד בצרפת ו-29% בארה"ב.¹⁵ הממשל הסעודי אינו מספק נתונים סטטיסטיים בנוגע לשיעור האבטלה במדינה, אולם על פי מקורות מערביים הוא עומד על 25 אחוזים בקירוב.¹⁶

סמוך לפרוץ מלחמת המפרץ התקשה הממשל הסעודי יותר ויותר להמשיך ולספק את השירותים שהתושבים הורגלו בהם, וכמו במדינות אסלאמיות אחרות, גם כאן החלו האסלאמיסטים ממלאים את החלל שנוצר. לדוגמה, "קרן הצדקה לסיוע לצעירים העומדים להינשא" באה לעזרתם של סעודים רבים שלא יכלו עוד לעמוד בעלויות של המוהר, של מסיבת הנישואין, ושל הרהיטים הנחוצים להקמת משק בית חדש. הקרן סייעה גם לנשים סעודיות ברכישת שמלות חתונה. הארגון נוהל בידי "גברים מזוקנים עוטי גלימות קצרות ולראשם כפיות המונחות ברישול" – לבושם המסורתי של האַחְוּאן (האחים) המיליטנטים (בני שבטים קיצוניים הנאמנים לדעה הוהאבית) מיסודו של אבן סעוד, מייסדה של ערב הסעודית המודרנית, כמו גם של רבים מהפונדמנטליסטים הקיצוניים החדשים בערב הסעודית.¹⁷

מלכודת ההשכלה הגבוהה

כחלק מההסדר שבמסגרתו נדחקו העלמאא אל שולי הזירה הפוליטית, אפשר הממשל לאנשי הדת להשפיע במידה מכרעת בתחום החינוך, ובכלל זה במוסדות להשכלה גבוהה. הסדר זה הביא עמו השפעה פונדמנטליסטית קיצונית הזקה לתוך מערכת החינוך הסעודית גם באוניברסיטאות שאינן נחשבות "אסלאמיות", וזאת משום שרוב המורים בקורסי הדת השונים היו אסלאמיסטים ממצרים וממדינות אחרות. ההסדר יצר גם תמהיל רב-עוצמה של אליטה משכילה ברובה ועלמאא בעלי רקע של חינוך חילוני ומסר פונדמנטליסטי. רוב ביטויי הפונדמנטליזם הסוני הקיצוני לאחר מלחמת המפרץ היו פרי פועלם של אנשי אוניברסיטאות, שם התפתחה רשת של קשרים שחצתה גבולות של מוצא שבטי וגאוגרפי.¹⁸

עקב הגידול במספר מוסדות ההשכלה במדינה פחתה הנטייה לשלוח סעודים ללימודים בארצות אחרות, בעיקר ארה"ב. מספר האזרחים הסעודים הלומדים מחוץ למדינה הגיע לשיא של יותר מ-12,500 באמצע שנות ה-80, אך צנח ל-3,554 בשנת 1990 ועמד על מעט יותר מ-3,400 ב-1996.¹⁹ כיום, במרבית המקרים שבהם תכנית לימודים מסוימת או מקצוע כלשהו נלמדים באחד המוסדות המקומיים, לא ימנע הממשל הסעודי ללימודים בחו"ל. אף שלימודים מחוץ לערב הסעודית אין פירושה בהכרח הנחלה של ערכים ליברליים חילוניים, נראה שמספרם הגדל והולך של סטודנטים שנשארו ללמוד בבית, במערכת החינוך המבודדת של ערב הסעודית, יצר קרקע פורייה להתפתחותו של פונדמנטליזם סוני קיצוני.

בערב הסעודית לימודי ההשכלה הגבוהה ניתנים חינם. תואר אקדמי נחשב יוקרתי, ולפיכך הרשויות אינן ששות לדחות מועמדים, כדי שלא להכניסם למצב של נחיתות חברתית. בד בבד חלה ירידה ברמת הדרישות, כדי לאפשר לכולם לסיים את לימודיהם. לפני ההאטה הכלכלית באמצע שנות ה-80 היה תואר אקדמי ערובה לתעסוקה במגזר הציבורי. ואולם עתה, עם תחילת המאה ה-21, קשה יותר ויותר לספק עבודה לכולם. סטודנטים רבים בוחרים להתמקד בתחום האמנויות או מדעי הרוח, ובכך הם עולים, למעשה, על מסלול ישיר לאבטלה. פתיחתם של בתי ספר טכניים ומקצועיים חדשים לא הביאה עמה נהירה של סטודנטים, משום שהמקצועות הטכניים נחשבים בזויים והמשכורות בהם נמוכות בהשוואה למשרות הצווארון הלבן, שאליהן נושאים כולם את עיניהם.²⁰

תסכול בקרב השבטים

רבים בהנהגה, כמו מרבית החברים מן השורה בתנועה הסונית הפונדמנטליסטית-קיצונית, ממשיכים לזהות את עצמם או להיות מזוהים בעיני אחרים על פי שיוכם השבטי. אחד החוקרים ציין כי "בדווים אשר זה לא מכבר עברו להתגורר בערים" הפכו לנושאי הדגל האסלאמי, מונעים על ידי תחושה של חסך יחסי.²¹ בפרסומי האופוזיציה ניכרת מודעות גבוהה לרגישויות השבטיות ולרכיב השבטי בזהותם של רבים מתומכיה. קשה להניח שהתערומת השבטית כלפי הממשל הסעודי שמתארים אחדים מחברי האופוזיציה – בעיקר הוועד להגנה על הזכויות הלגיטימיות (CDLR) – היא המצאה שלהם; עם זאת, קשה לומר מה ממדיה ומידת השפעתה של תרעומת זו, והאם ה-CDLR הגזים בתיאוריו למטרותיו שלו.

בפרסומי ה-CDLR מתוארים מקרים רבים של תסכול על רקע שבטי. לדוגמה, כאשר דווח על מעצרו של ד"ר חסין משהור אל-חאזמי, פרופסור לפיזיקה באוניברסיטת המלך סעוד, דאג ה-CDLR להדגיש שאל-חאזמי הוא בן לשבט חואזים הידוע, ושאינו – שיה' מחמד – היה אחד מראשי השבט ודמות מכובדת בחבל ג'זאן. ה-CDLR מחה על מעצרו של כמה בני שבטים, בהם אחד משבט שמר המפורסם. לדברי גורמים בארגון, מחאותיהם של ראשי השבטים שיקפו "את הכעס הגדל והולך בקרב חבריהם". להיטותו של הארגון להציג ברבים את אי-שביעות רצונם של השבטים בערב הסעודית גרמה לו לפרסם בהבלטה את ההודעה בדבר הצטרפותו של קצב אל-רשיד "משבט עֵתיבה" לסניף ה-CDLR בלונדון.²²

ה-CDLR הדגיש את ההשפלה שחשו השבטים, בתארו את משפחת המלוכה ככנופיה חסרת מעצורים של אנשים ללא השכלה וכישורים, הרומסים את כבודם של אזרחים פשוטים ושל אנשים מוכשרים מהם.²³ הארגון אף דיווח על תקריות לאין ספור שבהן היו מעורבים אנשים אשר שמם מעיד על שיוכם השבטי, כגון ע'אמדי, עֵתיבי ושמר. בתוך אלה נכלל דיווח על "מערכה של טרור" שנוהלה נגד "אנשי הצפון" – קרי כל בני שבט שמר. במקרה אחר נמסר כי הממשל פיטר מתפקידיהם את העלמאא משבטי קחטאן, ע'אמדי ובני שהר. בדיווח נוסף של ה-CDLR נמסר על "כ-10,000 בדווים" משבט חרב שנאסר עליהם להיכנס לאזור מסוים במחוז קצים, משום שהוא הוכרז אזור ציד פרטי של שר ההגנה, הנסיך סלטאן בן עבד אל-עזיז.²⁴ בדיווח אחר נאמר כי שגריר סעודיה בארה"ב,

הנסיך בנדר בן סלמאן, "דיבר בצורה מכוערת על שבט העתיבה" משום שאחד מבני השבט, שיח' קצב אל-עתיבי, נמלט מהמדינה.²⁵ בפרסומים אחרים טען ה-CDLR כי שלושה מבני שבט מטיר, חברים באותו מעוז של השמרנות הוואאבית, היא אל-אמר באל-מערוף ואל-נהי ען אל-מנפר (הוועדה לצייווי הטוב ולמניעת הרוע) – המוכרת בעולם כמשטרת הדת – נעצרו משום שחשפו פרשת שחיתות של קצין המקורב לאחד מבכירי משרד הפנים. דווח כי משפחת אל-מקביל ממרידה כתבה לארגון כדי להבהיר ששופט שזכה לגינוי מצדו אינו קרוב משפחה או בן השבט שלהם – הסביע, וכן שבני שבט מטיר מח'פר אל-באטן ועמו על שאחד מבניהם, קצין בכוחות הביטחון המיוחדים, אולץ לפרוש מן השירות ימים אחדים לפני שהגיע תורו לזכות בקידום.²⁶ נוסף על כך, טען ה-CDLR, הפגינו בני שבט קחטאן במסגד בח'מיס משית נגד עיקול שטחי קרקע נרחבים שהיו שייכים לשבט.²⁷ במה שנראה כהד לתחושות האופוזיציה כתב זין אל-עאבדין, בנותנו, באחד העלונים כי אל סעוד סבורים שבני העם הם עבדיהם:

עדות לגישה זו אפשר לראות בתעודות הזיהוי ובדרכונים של אזרחי המדינה (אזרחות: סעודית!). איני מבין כיצד אזרחותו של אדם משבט קחטאן, מטיר, עג'מאן, עתיבה, ע'אמד, זהראן, סביע, שמרי, או בנו ח'אלד או אחרים מהשבטים הערביים הידועים, ובכן, איני מבין כיצד יכולה אזרחותם להיות סעודית בעוד בעיני עצמם הם שייכים לקבוצה שאצילותה ומורשתה טהורות מאלה של משפחת סעוד.²⁸

דחיקת רגלי העלמאא מן הפוליטיקה: הממסד הדתי והמדינה בערב הסעודית

תיאור ההיסטוריה הסעודית כסיפור של ברית מוצלחת בין דין (דת) לבין דולה (מדינה) ובין עלמאא לבין אמדאא (נסיכים) הפך למעין אקסיומה. משפחת סעוד סיפקה לממסד הדתי משרות ומימון, ואפשרה לערכי הדת והחברה השמרניים של תושבי מרכז חצי האי ערב, המיוצגים על ידי העלמאא, לשלוט בכל רחבי המדינה הסעודית. בתמורה נתנו העלמאא לאל סעוד את הגושפנקה הדתית שנוקקו לה כדי למשול. לאמתו של דבר, היחסים בין שתי הישויות היו מורכבים הרבה יותר מנוסחה פשטנית זו. ככל שהחברה הסעודית נעשתה מודרנית יותר וחשופה יותר לתרבות המערב, וככל שאל סעוד ביקשו להפוך את סעודיה למדינה ריכוזית יותר, כן החלו להתעורר סכסוכים. העלמאא ייצגו את היסודות השמרניים בחברה, שהתנגדו למודרניזציה ורצו בהמשכו של אותו משטר מבוזר, המאורגן על בסיס שבטי והחותר לבניית קונסנוס, שהתקיים בטרם הוקמה המדינה הסעודית המודרנית. במאבק זה הייתה ידם של אל סעוד תמיד על העליונה, אף כי פעמים רבות היה עליהם לעצב מדיניות שתיתן מענה לסוגיות שהטרידו את העלמאא.

בהודמנויות שונות בתולדות סעודיה היו קבוצות של עֵלְמָאָא – על פי רוב מחוגי הממסד החיצוניים – שקראו תיגר על שלטונה של משפחת אל סעוד. החל בשנת 1902 רתם עבד אל-עזיז בן עבד אל-רחמאן אל-סעוד (אבן סעוד), מייסד המדינה הסעודית המודרנית, את תמיכתם של העֵלְמָאָא הוּוּהָאָבִים ואת זו של השבטים שתחת השפעתם, בניסיון להגדיל את ישותו השבטית שהייתה עוד בחיתוליה. חיל החלוץ של תומכים אלה היו האַח'וּאן, בני שבטים וחסידים קנאים של הדעוה הוּוּהָאָבִית, אשר זכו לתמיכתם של רבים מבכירי העֵלְמָאָא. בעבורם הייתה המדינה קונפדרציה שבטית (chieftaincy) מסורתית, אסופה מבוזרת של שבטים המתכנסת תחת מנהיג אחד או קבוצת מנהיגים. לשיטתם, תפקיד השלטון היה ליישם את השריעה על פי פסיקות העֵלְמָאָא ולהרחיב את גבולות המדינה בשם האסלאם הוּוּהָאָבִי. לדעת האַח'וּאן היו ענייני הדת תחום פעולתו הבלעדי של גוף עֵלְמָאָא עצמאי, מבוזר ונטול היררכיה, וחובתו של המנהיג הייתה לבצע את החלטות העֵלְמָאָא בכל תחומי החיים.

ועם זאת, אבן סעוד, אשר גדל והתחנך בכווית הקוסמופוליטית, החל להרגיש כי הדרישות הבוערות של ה-*realpolitik* מתנגשות עם צורת שלטון מסורתית זו. סיפוחו של חבל החג'אז ב-1926 – אזור קוסמופוליטי בפני עצמו – והמאמצים להקים מדינות בעבר הירדן ובעיראק, שהבריטים הובילו החל בשנות ה-20, אילצו את אבן סעוד ליצור מדינה ריכוזית ומודרנית יותר. הוא לא יכול עוד להרשות לעצמו את גילויי הקנאות של האַח'וּאן, אשר הגיעו לידי התקפות על עולי רגל ופשיטות בעומק שטחי עיראק ועבר הירדן שבשליטת הבריטים. ה-*raison d'état* שלו החל להתרחק מזה של חיל החלוץ הוּוּהָאָבִי שלו. העֵלְמָאָא היותר שמרניים תמכו בחלק מדרישות האַח'וּאן, אך האחרים התנגדו להן. האַח'וּאן התמרדו, ובסופו של דבר גאלץ אבן סעוד להתמודד מולם בשדה הקרב, משם יצא מנצח.²⁹

לאחר דעיכת מרד האַח'וּאן ב-1930 סיפח אבן סעוד את בכירי העֵלְמָאָא אל תוך מערכת השלטון המתהווה, וזאת כחלק ממדיניות שהחוקר יוסף קוסטינר כינה "תיחום" (encapsulation). המנגנון הממלכתי החדש קלט לתוכו את העֵלְמָאָא בחיבוק דמוי-אֶמְבָּה והשליט עליהם את מרותו, אולם לא הצליח להפוך אותם לחותמת גומי של המדיניות הסעודית. אבן סעוד מינה את בכירי העֵלְמָאָא לפוסקים הבלעדיים בסוגיות הלכתיות של הדעוה הוּוּהָאָבִית, וקבע את האסלאם הוּוּהָאָבִי כדת הרשמית של המדינה. השקפת העולם הדתית של בכירי העֵלְמָאָא הייתה עתידה להיות ההשקפה הקובעת היחידה, אך לאינטרסים המדיניים, כפי שיוגדרו על ידי המלך, תהיה קדימות. "האסלאם הוּוּהָאָבִי [היה] אפוא לקוד מוסרי, לגורם מלכד ולמניע אידאולוגי של החברה, זאת בתנאי שהוא תאם את האינטרסים של המדינה ותוך מתן לגיטימציה לשלטונו של בית המלוכה הסעודי".³⁰ ואולם, רק העֵלְמָאָא הבכירים ביותר סופחו למנגנון הממלכתי. קבוצה אנטי-ממסדית של עֵלְמָאָא בעלי דעות קיצוניות נותרה מחוץ לממסד, וצאצאיה האידאולוגיים היו עתידים להופיע שוב ושוב במהלך ההיסטוריה הסעודית.

ככל שהלכה המדינה הסעודית ונעשתה ביורוקרטית יותר, כך גרמה הקואופטציה של העֵלְמָאָא אל תוך המערכת השלטונית לצמצום תפקידם. הם היו לעוד קבוצת לחץ פשוטה, שלא הצליחה לאגור די עוצמה לפעול כמרכז כוח עצמאי. התוצאה הייתה גֶרְמוּל "של

השימוש בדת ובממסד הדתי כמקור לקבלת לגיטימציה.³¹ ואולם, בתמורה ללגיטימציה שסיפקו לשלטון של משפחת סעוד, ניתנה לעלמאא אחריות נרחבת בתחומים החשובים להם, ובכלל זה המערכת המשפטית, החינוך הדתי, ההדרכה הרוחנית והפצת האסלאם מחוץ למדינה, הוועדה לציווי הטוב ולמניעת הרוע והדירקטוריון למחקר דתי, פסיקה, שליחות והכוונה (דארת אל-בחוח' אל-אסלאמיה, אל-אפתאא, אל-דעוה ואל-ארשאד). אף שהעלמאא זכו למידה ניכרת של עצמאות בניהול המוסדות הללו, דאג המלך להותיר בידיו את הסמכות העליונה.³² הוא המשיך בתהליך של תיחום פעילות העלמאא אל תוך תפקידים שגבולותיהם הוגדרו בבירור על ידי השלטון. עד שנות ה-50 כבר היו העלמאא עובדי מדינה שכירים, שהמלך הוא המחליט על העסקתם או פיטוריהם. המלך עצמו היה האמאם, מנהיגם של המאמינים הוואבים. השפעת שכבת האליטה של העלמאא הוגבלה לענייני דת, תוך דחיקת רגליהם מעיסוק בפוליטיקה. הגיעו הדברים לידי כך שהברית בין האמראא לעלמאא התחלפה בברית בין האמראא לח'בראא, קרי לטכנוקרטים.³³ הסונים הפונדמנטליסטים-קיצונים, שהתנגדו התנגדות עקרונית להתפתחויות הללו, ראו בהתפתחות זו חטא חמור במיוחד, מצב שבו משפחת המלוכה כופה "מושגים זרים לאסלאם" על דרכי החשיבה של העלמאא הממסדיים. אחד המושגים הזרים הללו, והחשוב ביותר על פי האופוזיציה, היה התפיסה ש"חזקה על הנמצאים בשלטון שהם יודעים מה ייטיב יותר מכול לשרת את האינטרס של האומה". אף על פי כן נהפך הסדר זה לנורמה מקובלת ולמוסכמה חברתית.³⁴

הערות

1. פירוש המילה דעוה עשוי להיות "עקרונות דת" או "קריאה למאמינים". תרגומה הרווח הוא "גיוס מאמינים" או "עיסוק במייסודיות". ואולם עיסוק בדעוה פירושו על פי רוב הטפה, קריאה לאנשים לאמץ אורח חיים נכון על פי האסלאם, והצבעה על הדרכים שבהן אפשר להגיע לחברה ולשלטון בעלי אופי אסלאמי אמתי.
2. William Shepard, "Islam and Ideology: Towards a Typology", *International Journal of Middle Eastern Studies* [IJMES] 19 (1987), pp. 307-338; שפארד, שעסק בסיווג תנועות האסלאם הפוליטי, צודק בציינו את הסכנה הטמונה בתיוג. הוא מזהיר כי יש להתייחס לתוויות אלה כאילו היו "שיפוסים אידאליים" ובריאניים, כלומר [,] מבנים אנליטיים העשויים להיות דומים או שונים בפרטיהם למקרים האמתיים, ועם זאת מסייעים לנו בניתוח ובהשוואה של מספר גדול של מקרים" (עמ' 307).
3. R. Hrair Dekmejian, "Islamic Revival: Catalysts, Categories and Consequences", in Shireen Hunter (ed.) *The Politics of Islamic Revival* (Bloomington: Indiana University Press, 1988), pp. 03-19.
4. על העובדה שהקיצונים אינם חשים צורך להשתמש בשמו של בן עבד אל-והאב לקבלת לגיטימיות, ראו: Madawi Al-Rasheed, "La couronne et le Turban: l'Etat Saoudien à Recherche d'une Nouvelle Legitimité", in Bassma Kodmani-Darwish and May Chartouni-Dubarry (eds.) *Les Etats Arabes Face à la Contestation Islamique* (Paris: Armand Colin, 1997), pp. 71-97, particularly p. 74.
5. עמנואל סיון, קנאי האסלאם (תל אביב: ספרית אופקים, 1986), עמ' 25.
6. שם, עמ' 112. הווארג' היא אחת הכיתות הראשונות באסלאם שתקפו באמצעים אלימים את כל מי

שלא הסכימו עמם, וכינו אותם "כופרים". פירוש השם הוא "אלה שיצאו" – כינוי שניתן להם מתוך האשמה על שנטשו את קהילת המאמינים. השימוש בכינוי זה כיום מצביע על כך שאדם או קבוצה יצאו בהאשמות חסרות אחריות כלפי הסמכות השלטונית, ומשום כך הם נחשבים כמי שעזבו את קהילת המאמינים.

7. ראו: Movement for Islamic Reform in Arabia (MIRA), *History of Dissent: The Story of Islamic Dissent in Arabia*, chapter 2, "Social Transformation and Political Explosion", <http://www.miraserve.com/chap2.html>.
8. שם.
9. שניים מהמחקרים הטובים ביותר על תחיית האסלאם הם: Nazih Ayubi, *Political Islam: Religion and Politics in the Arab World* (London: Routledge, 1991) וסיון, קנאי האסלאם.
10. Ayubi, *Political Islam*, pp. 176–177.
11. ראו את הקדמת המחבר בספר: מאיר ליטבק (עורך), אסלאם ודמוקרטיה בעולם הערבי (תל-אביב: מרכז דיין, הקיבוץ המאוחד, 1977), עמודים 23–9.
12. *Organization of Petroleum Exporting Countries (OPEC) Annual Bulletin* (Vienna: OPEC, 1996), הסכומים הינם בערכים שוטפים.
13. קרן המטבע הבינלאומית: International Monetary Fund (IMF), *International Financial Statistics Yearbook, 1998* (Washington: IMF, 1998); מצוטט להלן כ-*Statistics Yearbook*.
- IMF, "International Financial Statistics, November 1998" (Washington: IMF, 1998), מצוטט להלן בשם "Statistics, November 1998".
14. "Statistics, November 1998", *Statistics Yearbook, 1998*. שיעור גידול האוכלוסין בערב הסעודית הוא מהגבוהים בעולם: 3.4 אחוזים ב-1990, לעומת 0.42 אחוזים בצרפת ו-0.8 אחוזים בארה"ב. לשכת מפקד האוכלוסין של ארה"ב, בסיס נתונים בינלאומי – מופיע בצורה מקוונת בכתובת: <http://www.census.gov/ipc/www/idbnew.html>. מצוטט להלן כ-Census IDB.
15. Census IDB.
16. על פי ממצאי מחקר שנערך בעת האחרונה באוניברסיטת המלך עבד אל-עזיז, השיעור הוא 27 אחוזים בשנת 1999; Agence France Presse "Saudi Unemployment more than Doubles in Six Years", (AFP), April 10, 1999.
17. *Wall Street Journal*, January 15, 1992; *Wall Street Journal*, January 16, 1992.
18. F. Gregory Gause III, *Oil Monarchies: Domestic and Security Challenges in the Arab Gulf States* (New York: Council on Foreign Relations, 1994), p. 85; Joseph Kostiner, "State, Islam and Opposition in Saudi Arabia: The Post-Gulf War Phase", *MERIA Journal* (July 1997) – <http://www.biu.ac.il/SOC/besa/meria/journal/1997/issue2/jvln2a8.html>; בשנת 1998 למדו 30 אחוזים מהסטודנטים הסעודים לימודי אסלאם, ואצל שאר 70 האחוזים תפסו לימודי הדת שלישי ממערכת הישעורים. ראו: Patrick Clawson, "Cheap Sheik", *New Republic*, October 26, 1998.
19. השנתונים הסטטיסטיים של ערב הסעודית לשנים 1994–1979; המשרד הסעודי להשכלה גבוהה; כתובתו של אתר האינטרנט: <http://www.mohe.gov.sa>.
20. Delwin Roy, "Saudi Arabian Education: Development Policy", *Middle Eastern Studies* 28 (July 1992), pp. 477–508.
21. R. Hraie Dekmejian, "The Rise of Political Islam in Saudi Arabia", *Middle East Journal* 48 (Autumn 1994), pp. 627–643.
22. הוועד להגנה על הזכויות הלגיטימיות (CDLR); *CDLR Communiqué*, no. 8, May 8, 1994; *CDLR Communiqué*, no. 14, August 21, 1994 לעיתונות של ה-CDLR, 2 באוקטובר, 1994. את פרסומי CDLR אפשר לקבל באמצעות הדוא"ל cdlr@cdlr.net בלונדון, בפנייה לכתובת.

- .23 פרסום תלונות על רקע שבטי עשוי להעיד על ניסיון של ה-CDLR לגייס תמיכה באותו מגזר של האוכלוסייה הסעודית, ולאז דווקא על תמיכה קיימת או על מקרים של השפלה על ידי אל סעוד.
- .24 *CDLR Monitor*, no. 30, January 13, 1995; *CDLR Monitor*, no. 34, February 10, 1995; *CDLR Monitor*, no. 42, April 7, 1995.
- .25 *CDLR Monitor*, March 29, 1995; *CDLR Monitor*, no. 41, March 31, 1995.
- .26 *Al-Huquq* 54, June 28, 1995; *CDLR Monitor*, no. 54, June 30, 1995.
- .27 *Al-Huquq* 59, August 2, 1995; *CDLR Monitor* no 59, August 4, 1995.
- .28 M. S. Zein Al-Abdin, "The Saudi Terror" (Birmingham, England: Center of Islamic Studies, February 1995), pamphlet.
- .29 Joseph Kostiner, *The Making of Saudi Arabia, 1916–1936: From Chieftaincy to Monarchical State* (New York: Oxford University Press, 1993), pp. 116–140.
- .30 Joseph Kostiner, "State, Islam and Opposition in Saudi Arabia".
- .31 Ayman Al-Yassini, *Religion and State in the Kingdom of Saudi Arabia* (Boulder, Colorado: Westview, 1985), pp. 67–68.
- .32 שם עמ' 79-59.
- .33 "Al-Rasheed, "La couronne et le turban", עמ' 97-71 ובעיקר עמ' 74. ג'יימס פיסקטורי (Piscatori) תיאר את התהליך שבו צווים מטעם השלטון - שבד"כ נקראו נט'אם, להבדיל מקאנון, אשר נלווית לו משמעות חילונית - שימשו תוספת לשריעה או דרך לעקוף אותה. בדרך זו הוכנס לשימוש הקוד המסחרי העות'מאני בשנת 1931 ותוקן ב-1954; James Piscatori, "Ideological Politics in Saudi Arabia", in James Piscatori (ed.), *Islam in the Political Process* (Cambridge, Mass.: Cambridge University Press, 1983), pp. 62–63.
- .34 ראו MIRA, *History of Dissent*, פרק 2.

”הסדר של פיצל”

מלכה השלישי של ערב הסעודית, פיצל בן עבד אל-עזיז, הוא שעיצב את יחסי הגומלין הקיימים בין העלמאא (חכמי דת) למדינה, וזאת כחלק ממערכת רבת-פנים שנועדה לפקח על יחסי חברה-מדינה, ואשר זכתה לכינוי ”הסדר של פיצל”¹. פיצל, שמלך בשנים 1964-1975, שימש לפני כן ראש ממשלה, ושאיפתו הייתה ליצור בממלכה חברה מודרנית ועם זאת שמרנית. היה בכוונתו לרתום משאבים כספיים חדשים שמקורם במכירת הנפט כדי להרחיב את הצבא ולבסס את מעמדם של משפחת סעוד כמגן הצבאי, המקור לרווחה חברתית והכוח הכלכלי העיקרי במדינה. כוונות אלו לוו בחידושים טכנולוגיים רבים, בהשקעה בתשתיות ובהרחבת הביורוקרטיה.²

הדבר החשוב היה שרווחי הנפט אפשרו לפיצל לבסס ”אמנה חברתית” חדשה עם העם הסעודי. היה ביכולתו להעלות את רמת החיים, לספק לתושבים חינוך חינם, וליצור לטובת כלל הציבור מערכת רווחה המלווה את האורח מלידתו ועד מותו. בכך עלה בידו לפצות את השמרנים שנפגעו מהמודרניזציה. הנהנים מהעלייה ברמת החיים היו אמורים, בתמורה, לוותר על הדרישה לייצוג פוליטי.

התפתחות הממסד הדתי

פיצל עמד באמות המידה המצופות ממלך סעודי. הוא היה אמאם (מנהיג המוסלמים), אדוק בדתו, והגן על הממלכה. הוא נתן לעלמאא את זכות הבעת הדעה, אך דאג גם לתחום את חופש הפעולה שלהם במסגרת משרד המשפטים החדש. מטרתו הייתה ליצור חברה מודרנית בעלת מאפיינים סוציו-תרבותיים מסורתיים ושמרנית מבחינה דתית.³ בדרך להשגת היעד הזה הנהה המלך מתמיתם של העלמאא הממסדיים. על ידי תיעול פעולותיהם לשירות המדינה, תוך הרחקתם מהעיסוק בפוליטיקה, הצליח פיצל להגביל את עצמאותם של העלמאא. כאשר מת המופתי הכללי שיח' מחמד בן אברהים בן עבד אל-לטיף אל אל-שיח' בשנת 1969, לא מינה פיצל איש במקומו, והמשרה נשארה בלתי מאוישת עד לשנות ה-90. משרד המשפטים הוקם ב-1970, ובשנים 1974 ו-1975 עברה מערכת המשפט השדעית (המבוססת על החוק האסלאמי) ארגון מחדש על פי דגם מערבי, עם בתי משפט לשיפוט מהיר, בתי משפט כלליים ובתי משפט לערעורים. רשמית, שופטים המכהנים בבתי משפט אלה הם בלתי תלויים, ואי-אפשר לפטר אותם מתפקידם.

בתקופת מלכותו של פיצל וגם אחריה הוקמו כמה גופים מעין משפטיים, שמטרתם המוצהרת הייתה להוסיף על השריעה (החוק האסלאמי), אך למעשה הם הגבילו אותו. ועדות ומועצות אלה, המטפלות במגוון של נושאים – בעיקר סכסוכים בתחומי המסחר והעבודה – יכולות לפסוק על פי החוק האסלאמי, החוק המערבי או החוק הבינלאומי, והן מאוישות על ידי עורכי דין מקצועיים. לא אחת מנוסחים צווים מלכותיים ותקנות מנהליות שלא על פי השריעה, מה שמביא לידי חריגות לא מעטות ממה שנחשב "תקני" לפי האסלאם. חוק הביטוח הלאומי מ-1970, לדוגמה, אינו מנוסח על פי חוקי העיזבון האסלאמיים.⁴

גוף ממשלתי חשוב נוסף הוא המועצה לתלונות הציבור (דואן אל-מט'אלם). ארגון זה, הכפוף ישירות למלך, הוא הרחבה של המוסד השבטי המכונה מג'לס (מועצה), אשר באמצעותו יכולים בני השבט להביא את תלונותיהם לפני השליט. המועצה פעלה באופן לא רשמי עד 1954, ולאחר מכן נהפכה לאחת המחלקות בקבינט הסעודי. ב-1955 הייתה המועצה לגוף עצמאי תחת פיקוחו הישיר של המלך.⁵

כוחם האמתי של העלמאא מצוי בשני גופים. ב-1971 הקים פיצל את ה-מג'לס היאת כבאר אל-עלמאא (מועצת בכירי העלמאא) ובראשה העלמ (המלומד, איש הדת) הבולט ביותר במדינה – עבד אל-עזיז בן באז.⁶ המועצה מוציאה פתאוא (פסיקות הלכתיות), בדרך כלל בנושאים שהובאו לפניה על ידי השלטון. החברות במועצה זו היא עניין של יוקרה, והמלך עצמו הוא הממנה את חבריה.⁷ בצד מועצת בכירי העלמאא פועלת הוועדה הקבועה לפסיקה דתית (אפתאא) ובה ארבעה חברים, שגם אותם ממנה המלך. מבחינה מנהלתית הוועדה היא חלק מאל-ראאסה אל-עאמה לאדארת אל-בחוח' אל-עלמיה ואל-דעה ואל-ארשאד (הנשיאות הכללית למחקר דתי, לפסיקה דתית, לשליחות ולהכוונה). בן באז עמד בראש הנשיאות הכללית, בראש מועצת בכירי העלמאא ובראש הוועדה הקבועה.⁸ הקמת גופים אלה על ידי פיצל השלימה את תהליך ריכוז הסמכות, והפכה את הדת לגורם התלוי בשלטון המרכזי. עם זאת, כוחות צנטריפוגליים המשיכו לפעול, ולא כולם היו שבעי רצון ממצב העניינים החדש.

האיום האסלאמי על הסדר של פיצל

ואמנם, הוראותיו של פיצל לא התקבלו ללא גילויי התנגדות. כוחות שמרניים לא ראו בעין יפה את החלטתו להכניס שידורי טלוויזיה לממלכה בשנת 1963, כאשר שימש נסיך הכתר, וכמה עלמאא יצאו למחות על כך ברחובות. בספטמבר 1965 ניסו מפגינים להסתער על תחנת הטלוויזיה בריאד, ונורו על ידי השוטרים. אחד ההרוגים במה שכונה בכמה עיתונים ערביים "ניסיון כושל להפיכה אסלאמית" היה ח'אלד בן מסעד בן עבד אל-עזיז, אחיינו של פיצל. למרות המחלוקת הנהיגה משפחת המלוכה ב-1967 שידורי טלוויזיה סדירים.⁹

ההתקפה על המסגד הגדול במכה

ב-20 בנובמבר 1979, תאריך החופף ל-1 בחודש מחרם שנת 1400, יומה הראשון של המאה החדשה לפי לוח השנה האסלאמית, השתלטו ג'הימאן בן מחמד אל-עתיבי ומחמד בן עבדאללה אל-קחטאני ועמם כמה מאות תומכים על המסגד הגדול במכה. הדבר אירע בזמן *החג*, וזכה בפי אחד הפרשנים לכינוי “שובם של האֶחְוָאן.”¹⁰ השניים היו ממוצא שבטי, וסבו של ג'הימן, שהיה חבר באֶחְוָאן (בני שבטים, חסידים קנאים של הדעה הווחאבית), נהרג בידי כוחותיו של אבן סעוד בקרב סיבילה במרס 1929. אל-עתיבי שירת שמונה עשרה שנה במשמר הלאומי הסעודי, המורכב ברובו מבני שבטים, תחת פיקודו של עבדאללה, נסיך הכתר הנוכחי. אף שלא היו עֶלְמָאא, היו השניים תלמידיהם של עֶלְמָאא ממסדיים באוניברסיטה האסלאמית בעיר מדינה. על פי התכנית, במהלך ההשתלטות היה העולם המוסלמי אמור להכריז על אל-קחטאני *מְהַדִּי* (משיח). חסידיהם של אל-עתיבי ואל-קחטאני היו חבורה מעורבת של סעודים, מצרים, כוויתים, פקיסטנים ותימנים, שרוב תושבי סעודיה לא התייחסו לדעותיהם ברצינות רבה מדי. עם זאת, במבט לאחור על תביעותיהם מסעודיה שלאחר מלחמת המפרץ מתגלות מטרות מוכרות להפליא.

דברים שכתב אל-עתיבי לפני ההתקפה משקפים את תגובתו הקיצונית על הסדר של פיצל. הוא קרא לסעודים לשוב ולבחון את בריתם עם “בוצאים”, ודרש לגרש את כל המומחים הצבאיים והאזרחיים מאדמת סעודיה וכן לנתק את היחסים הדיפלומטיים עם המערב השטוף בשחיתות. הוא התנגד לטלוויזיה ולשימוש במצלמות, ונזף בעֶלְמָאא הממסדיים על תמיכתם בשלטון המנוון, כדבריו. התקפותיו התמקדו גם באישיות הבולטת בממסד הדתי, בן באז: “ייתכן [הוא] בקי בסונה (בין יסודות החוק האסלאמי), אך הוא משתמש בה כדי לחזק את ידיהם של שליטים מושחתים”. אל-עתיבי כתב עוד שכן באז עשה יד אחת עם משפחת סעוד המושחתים, והוסיף: “אנו מחויבים לציית רק למי שמושלים על פי חוקתו של האל. מי שמנהיגים את המוסלמים על בסיס חוקים אחרים ונוטלים מהדת רק את מה שמתאים להם, אינם זכאים לדרוש את נאמנותנו, והמנדט שלהם לשלוט בטל ומבוטל.”¹¹ כאן חשוב לציין שכאשר אל-עתיבי וחבריו נעצרו לחקירה בקיץ 1978, סירב בן באז לכנות את פעולותיהם “מעשי בגידה”. על פי דיווחים, עאלם בולט אחר מטעם הממסד, צאלח בן לחידאן, חיוק את ידי הקבוצה, שתבריה שוחררו כאשר הבטיחו לשים קץ לפעילותם. התנהגות העֶלְמָאא הממסדיים הצביעה, כך נראה, על חפיפה חלקית בין השקפת עולמם של הקנאים לזו של הממסד, ועל רצון מצד העֶלְמָאא האלה ומצד המשטר להימנע מעימות.

למרות הבטחותיהם חזרו המורדים כעבור שנה ותקפו את המסגד הגדול – האתר הקדוש ביותר לאסלאם. המשטר פנה לעֶלְמָאא כדי שיוציאו פתוא כנגד קבוצת אל-עתיבי ויאשרו את הוצאתם בכוח. אף שהשתלטות על המסגד אירעה ב-20 בנובמבר, והפתוא מצביעה על כך שהעֶלְמָאא התבקשו להחליט בעניין עוד באותו היום, פורסמה הפתוא רק ב-24 בנובמבר, מעט לפני חצות. עיכוב זה הביא את המשקיפים לידי מסקנה שבקרב העֶלְמָאא לא שררה בתחילה הסכמה בדבר דרך הפעולה הנכונה, ושהיו ביניהם חילוקי דעות בנוגע לתכניתיה של קבוצת המורדים או למידת הנאותות של השימוש בכוח

במתחם הקדוש. אפשר להניח שאם העלמאא כגוף היו שותפים לאותה תחושת דחיפות של משפחת המלוכה, הייתה הפסיקה ניתנת בלא דיהוי.

על פי המסורת, הפתוא נפתחת בשאלה שעליה עונים העלמאא. במקרה דנן נכתב: "המלך ח'אלד שאל לדעתנו בנוגע אליהם [קבוצת אל-עתיבי] ולשאלה כיצד לנהוג בהם". העלמאא נמנעו במכוון מלהתייחס להאשמות של חברי הקבוצה נגד העלמאא הממסדיים או נגד השלטון. הם הגבילו את התייחסותם להכרה בכך שהקבוצה ביצעה פשע כאשר פלשה למתחם, ושבעשותם כך ביקשו חבריה לפלג את המוסלמים. על כן החליטו העלמאא כי יש לרדוף את חברי הקבוצה, ואם לא ייכנעו מרצונם – יש להרוג אותם.¹²

אף שהעלמאא הממסדיים היו ערים לפעילותו של אל-עתיבי עוד לפני ההתקפה, הפתוא לא הייתה גינוי מוחלט. סביר אם כן להניח שמקצת העלמאא הממסדיים, נזעמים על אובדן השפעתם בקרב החברה הסעודית, הודהו עם סדר היום של חברי הקבוצה. ואולם תחושות הודהות מעין אלה לא היה בהן כדי לגבור על נאמנותם למדינה הסעודית ולסדר שכונן פיצל. כאן אפוא טמון ההבדל בין הקנאים הפונדמנטליסטים לבין הגורמים הדתיים בקרב הממסד: אמנם הם היו שותפים לאותן הסתייגויות כלפי המשטר, אך נבדלו בהשקפתם בנוגע לדרך הטיפול בעניינים אלה.

רוב הסעודים היו מרוצים מהסדר של פיצל. נוסף על כך, קבוצת אל-עתיבי לא הציעה חזון מקיף. "הקיצוניות שלהם שחקה את סיכויי הצלחתם ומנעה מהם את אהדת הציבור הרחב... הציבור לא יכול מעולם לקבל את הפלישה החמושה שלהם אל תוך המסגד הקדוש [], בלי קשר למניעים שמאחורי המעשה".¹³ עם זאת, הוצאתם של אל-עתיבי, אל-קחטאני ונאמניהם להורג לא שמה קץ לקריאות התיגר על האסלאמיות. בשנות ה-80 החל כוח המשיכה של העלמאא הפונדמנטליסטים-קיצונים בערב הסעודית להתחזק, תוך שהוא מוצא קרקע פורייה במיוחד בקרב העשירון התחתון של החברה הסונית, שנפגע בשל המיתון הכלכלי בעקבות צניחת הרווחים ממכירות הנפט הסעודי. למרות כמה מעצרים של קיצונים סונים אופיינו שנות ה-80 בעיקר בפעולות התנגדות מצד שיעים, בהשראת המהפכה האסלאמית באיראן. באוגוסט 1988 הוציאה מועצת בכירי העלמאא פתוא ובה אישרה להוציא להורג ארבעה שיעים שנמצאו אשמים ברציחתם של שלושה קציני משטרה במחוז המזרחי, שבו יש רוב של אוכלוסייה שיעית. ב-1989 תקפו סעודים שיעים כמה יעדים סעודיים, רובם מחוץ למדינה. המשטר לא התקשה למצוא מכנה משותף עם הסונים הפונדמנטליסטים כאשר הדבר נגע לשיעים, אשר נחשבו מְשֻׁרְפוֹן (עובדי אלילים) בעיני רבים מהסונים.¹⁴

הערות

1. את המונח "הסדר של פיצל" טבע יוסף קוסטינר, והוא מופיע בפעם הראשונה ב-Joseph Kostiner (ed.) and Joshua Teitelbaum, "State Formation and the Saudi Monarchy", in Joseph Kostiner (ed.) *Middle Eastern Monarchies: The Challenge of Modernity* (Boulder: Lynne Rienner, 2000), pp.131–149.

2. פיצל הקים עשרים משרדים ממשלתיים.
3. Joseph Kostiner and Joshua Teitelbaum, “State Formation and the Saudi Monarchy”
4. Aharon Layish, “‘Ulama and Politics in Saudi Arabia”, in Metin Heper and Raphael Israeli (eds.) *Islam and Politics in the Modern Middle East* (London: Croom Helm, 1984), pp. 29–63.
- דעה סעודית ערכנית על מערכת המשפט ראו ב- Ahmed A. Al-Ghadyan, “The Judiciary in Saudi Arabia”, *Arab Law Quarterly* 13 (1998), pp. 235–251.
5. Al-Ghadyan, “The Judiciary in Saudi Arabia”; David Long, “The Board of Grievances in Saudi Arabia”, *Middle East Journal* 27 (1973), pp. 71–75.
6. בן באז הלך לעולמו במאי 1999, ואת מקומו תפס שיח' עבד אל-עזיז בן עבדאללה אל אל-שיח'.
7. Layish, “‘Ulama and Politics in Saudi Arabia”; Alexander Bligh, “The Saudi Religious Elite (Ulama) as Participant in the Political System of the Kingdom”, *International Journal of Middle Eastern Studies* 17 (1985), pp. 37–50.
8. Frank Vogel, “The Complementarity of *Ifia*’ and *Qada*’: Three Saudi Fatwas on Divorce”, in Muhammad Khalil Masud, Brinkley Messnick, and David Powers (eds.), *Islamic Legal Interpretation* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1996), pp. 262–269; ווגל מודה בקושי להגדיר מוסדות בעלי סמכות להוציא פסיקות הלכה. הקושי עשוי לנבוע מהמבנה הלא פורמלי שלהם ומהחפיפה בסמכויות השיפוט.
9. אחיזין אחר ואחיו המלא של ח'אלד, פיצל בן מסעד, אשר תואר כקנאי דתי שרצה לנקום את מות אחיו, רצח את המלך פיצל ב-1975. ח'אלד ופיצל היו צאצאיו של בנו של אבן סעוד, מסעד, אשר נשא לאישה את טפסה בנת מחמד בן טלאל אל רשיד. אביה של טפסה היה המושל האחרון של חאאל, שאליה פלש אבן סעוד ב-1921. ככל הנראה נבעה הנקמה בפיצל מעלבון מתמשך בתוך שושלת אל רשיד. ח'אלד, כך סברו הרשידים, לא נורה במהלך ההפגנה, אלא נרצח בתוך ביתו בידי אנשי המשטרה הסעודית; Madawi Al-Rasheed, *Politics in an Arabian Oasis: The Rashidis of Saudi Arabia* (London: I. B. Tauris, 1997), pp. 250–252. אמו של נסיך הכתר עבדאללה היא פהדה, אף היא בת לשושלת אל רשיד.
10. James Buchan, “The Return of the Ikhwan”, in David Holden and Richard Johns, *The House of Saud* (New York: Holt, Rinehart and Winston, 1981), pp. 511–526.
11. Joseph Kechichian, “Islamic Revivalism and Change in Saudi Arabia: Juhayman Al-‘Utaybi’s ‘Letters to the Saudi People’”, *The Muslim World* 80 (1990), pp. 1–16. של ג'הימן וניתוחים של התקפת נובמבר 1979 על המסגד במכה).
12. Layish, “‘Ulama and Politics in Saudi Arabia”; Mordechai Abir, *Saudi Arabia: Government, Society and the Gulf Crises* (London: Routledge, 1993), pp. 80–82; Joseph Kechichian, “Islamic Revivalism and Change in Saudi Arabia: Juhayman Al-‘Utaybi’s ‘Letters to the Saudi People’”. הפתוא פורסמה ב- Foreign Broadcast Information Service Daily Report (FBIS-DR) ב-26 בנובמבר 1979, וכן ב- “The Role of the Ulama in the Politics of an Islamic State: The Case of Saudi Arabia”, *International Journal of Middle Eastern Studies* 18 (1986), pp. 53–71; Buchan, “The Return of the Ikhwan”, pp. 511–526; Jacob Goldberg, “The Saudi Arabian Kingdom”, in Colin Legum et al. (eds.), *Middle East Contemporary Survey, 1979–1980* (New York: Holmes and Meier, 1981), pp. 681–721; Bligh, “The Saudi Religious Elite” עכאש', 25-30, נובמבר 1979.
13. Movement for Islamic Reform in Arabia (MIRA), *History of Dissent: The Story of Islamic Dissent in Arabia*, chapter 1, “Al Saud, Islam, and the Reform Movement”, – <http://www.miraserve.com/chap1.html>.
14. Abir, *Saudi Arabia: Government, Society, and the Gulf Crises*, pp. 156–159.

פרק שלישי

אבדן שליטה: אפוזיציה אסלאמית בעקבות מלחמת המפרץ

מלחמת המפרץ שפרצה ב-1991 חוללה מערבולת בפוליטיקה הסעודית. האירוע היה כה דרמטי עד כי האפיל על כל השאר. פעילים פוליטיים ראו בתקופה זו הזדמנות נאותה לקידום תביעותיהם. אי-ודאות ואי-יציבות החלו לחלחל בחברה הסעודית בזמן משבר המפרץ:

מנהיגים סעודים, וכמוהם כלל החברה, ראו בתקופת משבר המפרץ... פרשת דרכים היסטורית, תקופה שבה... הכיוון של התפתחות הדברים היה לוט בערפל. הסתכלות זו נבעה מהקשיים שהיו כרוכים בשמירה על הסדר הישן: חיילים זרים שהו על אדמה סעודית, מושגי ביטחון ישנים קרסו, נוצרה ברית אסטרטגית חדשה עם מדינות מערביות נגד מדינה ערבית אחרת, ומשפחת המלוכה התקשתה לשלוט על הממלכה בלי להשתמש בכוח. המחנה המודרניסטי קיווה לשינוי: יותר פתיחות בממשל כלפי נושאים של זכויות האדם וייצוג פוליטי נוסח המערב. מאידך, שומרי המסורת הפונדמנטליסטים ביקשו לאכוף על הממשל ועל הציבור מערכת ערכים והאבית מחמירה.¹

פלישת העיראקים לכווית והאיום שנבע ממנה על ערב הסעודית חוללו זעזוע עמוק בקרב העלמאא (חכמי דת) הסעודים, הן בשורות הממסד והן בחוגים הקיצוניים. תפקידה של משפחת המלוכה הסעודית כמי שמופקדת על הגנת הממלכה והמקומות הקדושים עתיד היה לעמוד למבחן בקרב שתי הקבוצות.

מדוע שימשו הפלישה לכווית ומלחמת המפרץ שבאה בעקבותיה זריקת עידוד לסונים הפונדמנטליסטים? במסגרת ה"אמנה החברתית" שבין משפחת המלוכה לעם היו השליטים מחויבים להגן על הממלכה. בעבר הם הסתמכו לשם כך על כוחות צבא ארה"ב, שנמצאו "מעבר לאופק" ואשר היו אמורים לבוא להגנת סעודיה בשעת הצורך. כל עוד הייתה ערובה חיצונית זו לביטחון המדינה מרומזת ולא גלויה, לא מצאו הקיצונים הפונדמנטליסטים סיבה של ממש לפעול. אך מהרגע שקראו אל סעוד לנוכחים בני דת הנצרות להגן עליהם ועל המקומות הקדושים ביותר לאסלאם, הם הפרו את חלקם באמנה. התנועה הסונית הרדיקלית שקמה לאחר הפלישה ניצלה לצרכיה את תחושות ההשפלה והנבגדות, שהיו כנראה משותפות לסעודים רבים. מלחמת המפרץ והחרדה שעוררה בקרב

רבים בסעודיה הייתה, כך נדמה, דוגמה נוספת למה שכונה "מעגל של משרבים", סוג מסוים של דחיפות שהיה מונח בבסיס פרצי ההתעוררות הדתית במשך כל תולדות האסלאם, בתקופות שבהן חשה האָמה (קהילת המאמינים) שהיא נתונה תחת איום כלכלי, חברתי, תרבותי, אידאולוגי או צבאי.²

פרשת קרני – סימן לבאות

ב-1989 האשים הנסיך ח'אלד אל פיצל, מושל מחוז עסיר, את עאאצ' בן עבדאללה אל-קרני בביצוע מעשי סדום והתעללות מינית בילדים. אל-קרני היה דרשן ידוע מאבהא שבמחוז עסיר, וכתביו הופצו באמצעות גופים ממשלתיים רשמיים.³ ח'אלד השליך את אל-קרני לכלא, אך בית הדין קבע כי הוא חף מכל פשע. אלפים נהרו לעסיר להפגין את תמיכתם בדרשן. עם שחרורו יצא אל-קרני למסע דרשות ברחבי המדינה. אף שגילויים פומביים מעין אלה היו נדירים מאוד בממלכה, רבים נהרו לכינוסים שבהשתתפותו.⁴ התקרית הבלטיה את חששם של השלטונות מפני דרשנים פופולריים, ושימשה עדות כי בקרב חוגי הממסד היו אנשי דת נוספים דוגמת אל-קרני שטיפחו נטיות פונדמנטליסטיות קיצוניות אשר לא ערבו להכו של השלטון. הפופולריות של אל-קרני הייתה צריכה לשמש אות אזהרה גם לאל סעוד.

הפתוא של בן באז בדבר אישור כניסתם של חיילים שאינם מוסלמים למדינה

האירועים שליוו את פרסומה של פתוא (פסיקה הלכתית) מטעם מועצת בכירי העלמאא, המאשרת את בואם של כוחות לא אסלאמיים לערב הסעודית במהלך מבצעי "מגן המדבר" ו"סופה במדבר", היו עדות נוספת למכנה המשותף הגדול והולך בין העלמאא המסדיים לבין הקיצונים. על פי סטודנט סעודי בארה"ב שראיין עלמאא ובעלי תפקידים אחרים בממסד הסעודי, גילתה המועצה חוסר רצון להוציא פתוא מעין זו: "רק לאחר דיון ארוך עם המלך ועם בכירים אחרים במשפחת המלוכה ניאאות איש הדת החשוב בערב הסעודית, שיח' עבד אל-עזיז בן באז, לתמוך ברעיון, אף כי מתוך הסתייגות, וזאת בתנאי שתוצג לפניו הוכחה מוצקה למוחשיותו של האיום", אמר פקיד רשמי בחצר המלך שהיה מקורב לדיונים.⁵

בחינה מדוקדקת של הפתוא מגלה כי היא רחוקה מלהיות חד-משמעית, וכי למעשה שולטת בה נימה של הסתייגות. אין בה אוכור של אמריקנים או של נוצרים, והדגש היחיד הוא על "הצורך להגן על האומה ועל מרכיביה בכל האמצעים האפשריים" ועל "חובתם של המופקדים על ניהול ענייניה לנקוט כל אמצעי שיש בו כדי להדוף את הסכנה...". עוד נאמר בפתוא:

על כן מועצת בכירי העלמאא תומכת בפעולות שנקט השליט – האל יצליח את דרכו – כלומר: הבאת כוחות המצוידים באמצעים שיש ביכולתם להפחיד ולהניס את מי אשר ירצה לצאת למתקפה נגד מדינה זו. חובה זו מוכתבת על ידי הצורך שנוצר בנסיבות הנוכחיות, והיא נעשתה חיונית עקב המציאות העגומה. הנימוקים החוקיים והראיות המונחים בבסיסה מתייבים כי הממונה על ענייני המוסלמים צריך לבקש את סיועו של מי שביכולתו להשיג את המטרה הרצויה.⁶

הנימה המסתייגת של הפתוא לא נעלמה מעיני מנגנון התעמולה העיראקי, ובשידורי רדיו טענו נציגיו כי בן באז נעצר עקב סירובו לאשר את ההחלטה המתירה לצבא זר להיכנס אל אדמת ערב הסעודית. שעות מעטות בלבד לאחר השידור ברדיו של עיראק פנו השלטונות לבן באז והפצירו בו לצאת בהצהרה נחרצת יותר. הרדיו של סעודיה ציטט את בן באז כמי שמצהיר כי "אפילו אתאיסטים, נוצרים ונשים ראויים להערכה ולגמולו של האל על נכונותם לבוא ולהגן על הממלכה ועל המקומות הקדושים בה". היות שלא הצליח לחליץ פסיקה מפורשת יותר מהעלמאא שלו, ומתוך חיפוש מתמיד אחר הסכמה רחבה יותר, פנה השלטון הסעודי לאישיות מוסלמית בולטת במצרים, שיח' מחמד מתולי שעראוי. הטלוויזיה הסעודית שידרה הצהרה מפיו של שעראוי, שבה ציטט כמה מקרים שבהם ביקש הנביא מחמד ואף קיבל את עזרתם של לא מוסלמים.⁷ רק נאמנותו של בן באז למשטר הסעודי והשקפתו כי יש להשאיר בידיו את הסמכות העליונה גברו על הסתייגותו מהתרת כניסתם של חיילים לא מאמינים לערב הסעודית. ואולם, קבוצת עלמאא קיצונים וצעירים יותר, המוכרים בכינוי "השיח'ים המעוררים", דחתה את ההחלטה.

השיח'ים המעוררים

בעיני רבים מהשיח'ים הסונים הפונדמנטליסטים-קיצונים הייתה הפתוא שהתירה לחיילים נוצרים להיכנס אל הממלכה בבחינת חציית קו אדום. הם לא הצליחו להבין כיצד יכול עאלם (מלומד מוסלמי) בכיר לפסוק פסיקה העומדת, לפי הבנתם, בניגוד כה חריף לשריעה (החוק האסלאמי).⁸

שני עלמאא צעירים יחסית, שיח' סלמאן בן פהד אל-עודה ושיח' ספר בן עבד אל-רחמאן אל-חואלי, אשר נודעו בכינוי *שיח' אל-צחוח* (השיח'ים המעוררים), הנהיגו את התנועה הסונית הפונדמנטליסטית-קיצונית לאחר הפלישה העיראקית. הפופולריות שלהם נבעה מנכונותם לדבר בגלוי ובלא חשש על עוולות חברתיות ופוליטיות.⁹ גילוי הלב שלהם היה שינוי מרענן בנוף הסעודי, והוא דיבר אל לבם של אלפי הצעירים אשר הטילו ספק בצדקת מעשיה של משפחת המלוכה.

אל-חואלי, בן לשבט ע'אמד, נולד ב-1950 במחוז אל-באחה מדרום לעיר טאאף שבהרי התג'אז. הוא קיבל חינוך שבטי מסורתי וסיים את לימודי התואר הראשון באוניברסיטה האסלאמית במדינה. ב-1981 סיים את לימודי התואר השני באוניברסיטת

אם אל-קרא במכה, וב-1986 קיבל תואר דוקטור מטעם אותו מוסד. נושא עבודת הדוקטורט שלו היה החילוניות (עלמאניה). אחר כך לימד באוניברסיטת אל-קרא במחלקה לתאולוגיה (עקידה), ואף מונה לעמוד בראש אותה מחלקה. בשנות ה-80 התפרסם אל-חואלי בזכות סדרת הרצאות על התאולוגיה האסלאמית, שבהן דיבר על מעלותיה לעומת אידאולוגיות זרות. מעט לפני הפלישה העיראקית לכווית הוא נשא כמה הרצאות על נפילת הקומוניזם ועליית הפונדמנטליזם האסלאמי כמחליפו.¹⁰ עבודתו המפורסמת ביותר של אל-חואלי היא הספר *הבטחתו של קיסניג'ר*, שבו הוא מתיימר לנתח את תכניות המערב בנוגע למשאבי הנפט של ארצות המפרץ הפרסי. על הכריכה מופיעה מפה של חצי-האי ערב וסביבו דגלי ארה"ב, צרפת, בריטניה ומדינות מערביות אחרות. הספר מסתיים בפנייה לבני עמו הסעודיים:

הפלישה הצלבנית [קרי המערבית והנוצרית] אל חצי-האי ערב כבר הצליחה לפגוע בכבודו... של כל מוסלמי. לא רחוקה השעה שבה יישפך דמכם בלי שאיש ייענש על כך, או עד שתצהירו על נטישת אמונתכם באל.¹¹

התבטאויותיו של אל-חואלי מעידות על קיומה של השקפת עולם "סעודית" לאומנית באצטלה אסלאמית. תומכיו של אל-חואלי פרסמו רבות מהרצאותיו והפיצו אותן בקלטות. אל-עודה, בן לשבט בנו ח'אלד, נולד ב-1955 בכפר אל-באסר, מדרום לעיר ברידה שבמחוז קצים, במרכז חצי-האי ערב. משפחתו עברה לברידה עוד בהיותו תלמיד בבית הספר היסודי, ושם סיים את לימודיו התיכוניים. הוא החל את לימודי התואר הראשון בפקולטה לערבית של האוניברסיטה האסלאמית אמאם מחמד בן סעוד בריאד, אך כעבור שנתיים עבר לפקולטה לשריעה, שם גם סיים את לימודיו. את התואר השני קיבל מטעם הפקולטה לשריעה ועיקרי הדת (אצול אל-דין) בשלוחת האוניברסיטה שבמחוז קצים, שם גם שימש אחר כך מרצה. אל-עודה פוטר מעבודתו ביולי 1993, אך נשאר באוניברסיטה בתור דוקטורנט. הוא כתב כעשרה ספרים והקליט יותר מ-500 קלטות.¹² הפופולריות של השיחיים המעוררים הגיעה לשיאה בד בבד עם פרוץ משבר המפרץ, ועל פי מקורות מקורבים לחוגים אלו היא זכתה לתנופה נוספת בעקבות בואם של כוחות הצבא האמריקניים אל ארץ "שני המקומות הקדושים" (בלאד אל-חרמיין), מכה ומדינה. על פי אותם מקורות, השניים סיפקו הדרכה רוחנית ופרשנות לציבור הסעודי המפוחד והמבולבל.¹³

האות הראשון להתגדות בערב הסעודית הגיע כחודש לאחר פלישתו של צדאם חסין לכווית ב-1990, מכיוונו של אל-חואלי. בדברו לפני אספה רבת-משתתפים במסגד בצפון ריאד הצהיר אל-חואלי כי הסכנה האמתית אינה נשקפת ממפלגת הבעת' החילונית בעיראק, כפי שטענו דרשנים אחרים, אלא ממפלגת הבעת' הסורית, אשר רצחה עשרות אלפים מאזרחיה המוסלמים באירועי חמה בשנת 1982. הבעת' הסורית הצטרפה לממשל הסעודי בקואליציה האנטי-עיראקית. אל-חואלי ביקר בחריפות את הממשלה בשל האיפול שהטילה בתחילה על הידיעות בדבר הפלישה לכווית ובשל העובדה שקראה לחיילים לא מוסלמים להגן על המדינה. "אסור למוסלמים", כך אמר, "לתבור עם הכופרים כדי להילחם במוסלמים אחרים". על פי אל-חואלי, ארה"ב הייתה למעשה האיום האמיתי, היות

השתמשה בפלישה העיראקית לכווית כבאמתלה להשתלט על אוצרות הנפט של המפרץ הפרסי: "אין כאן מצב של העולם נגד עיראק", טען אל-חואלי, "אלא של המערב נגד האסלאם... אם עיראק כבשה את כווית, אמריקה כבשה את ערב הסעודית. לא עיראק היא האויב האמיתי, אלא המערב... עיראק היא אולי אויב השעה, אבל אמריקה והמערב הם אויבי יום הדין". האוון הסעודית לא הייתה מורגלת בצורת התבטאות בוטה כל כך. דבריו של אל-חואלי הוקלטו ושוכפלו בכמה מיליוני עותקים, אשר הופצו ברחבי הממלכה ומחוצה לה.¹⁴

אל-עודה התבטא כמה ימים אחר כך, וגם דבריו הוקלטו והופצו בעותקים רבים. במהלך ההרצאה, שנקראה *סקוט אל-דול* (התמוטטות המדינות), ניתח אל-עודה את תהליך קריסתן של מדינות שונות במרוצת ההיסטוריה, וטען כי האמריקנים באו לקצור את פירות כישלונם של המדינה הסעודית, אשר האמינה בנשיא ג'ורג' בוש יותר משהאמינה באל. הפצת ההרצאות המוקלטות האיצה את עליית הפופולריות של שני השיחים.¹⁵

נוכחותם של חיילי ארה"ב תרמה כנראה להתעצמותם של היסודות היותר מתמערבים באוכלוסייה, אשר אורח חייהם היה קרוב יותר למערב. הפונדמנטליסטים הקיצונים האמינו שה"חילונים" משתפים פעולה עם מאמצייה של ארה"ב לערער את יסודות החברה הסעודית ולשים קץ לשלטון הדת במדינה.¹⁶ ב-6 בנובמבר 1990 אירעה תקרית יוצאת דופן בעיר הבירה ריאד: שבעים נשים פיטרו את נהגיהן והחלו נוהגות ברחבי העיר. אמנם לכולן היה רישיון נהיגה – הן למדו נהיגה וקיבלו רישיון בארה"ב או באירופה – אבל החוק בסעודיה אוסר על נשים לנהוג. התגרות זו בסטטוס קוו קיבלה אופי חמור עוד יותר מאחר שהתרחשה בנג'ד, מרכז הוואבאים, ולא באזור הג'אז, הקוסמופוליטי יותר.¹⁷ לדעת הפונדמנטליסטים הקיצונים היה קשר ישיר בין מעשי הנשים לבין נוכחותם של כוחות צבא ארה"ב במדינה, זאת משום שחילות אמריקניות, לבושות במכנסיים קצרים, נהגו במשאיות צבאיות ברחובות ריאד. הם סברו גם שהמושל של ריאד, סלמאן בן עבד אל-עזיז, תמך בחשאי במעשי הנשים הסעודיות הסוררות. הפונדמנטליסטים הסונים היו נזעמים, ומאות בני אדם חתמו על עצומות שתבעו להעניש את העברייניות או להוציאן להורג. השלטון נאלץ לפעול. הוא הכריז כי מעשי הנשים הם עברה על החוק ופיטר את כולן ממשרותיהם. כמו כן הוציא בן באז פתוא ובה שב ואישר את האיסור החל על נשים לנהוג בערב הסעודית.¹⁸

צעדי הענישה שנקט הממשל נגד שבעים הנשים, והודעתו של המלך פהד בראשית נובמבר 1990 על כוונתו לזיזם רפורמות פוליטיות – ובכלל זה הקמתה של מועצה מייעצת (מג'לס אל-שורא)¹⁹ – היו קרוב לוודאי המניע העיקרי לעצומה שהוגשה לממשל בדצמבר 1990. על העצומה חתמה קבוצה של 43 סעודים בעלי דעות ליברליות-מודרניסטיות – אנשי עסקים ומשכילים, בהם גם חבר הקבינט לשעבר מחמד עבדה ימני. מגישיה היו נחושים להפגין את נאמנותם למלך, "למערכת השלטון הנוכחית ולהגנה על משפחת המלוכה האהובה", אך הם הציעו רשימה של עשר רפורמות: דרישה לפתוח לציבור את הליך הפסיקה הדתית (אפתאא), כך שכל הסעודים יוכלו להשתתף בדיונים; דרישה ליצור חוקת יסוד לממשלה; תביעה להקים מועצה מייעצת, עם אפשרות שחבריה

ימונו לתפקידם; דרישה לחדש את הבחירות לרשויות המקומיות; מודרניזציה של מערכת המשפט; הנהגת שוויון זכויות בלי קשר למוצא אתני, שבטי, כיתתי או חברתי; תקשורת חופשית; רפורמה במשטרת הדת; מתן תפקיד מרכזי יותר לנשים בחברה; רפורמה בחינוך.²⁰

העצומה עוררה דאגה רבה אצל אל-עודה, אל-חואלי ותומכיהם הסונים הפונדמנטליסטים-קיצונים, משום שהיא העמידה בסימן שאלה את תפקיד העלמאא בתהליך האפתאא, וניסתה לפגוע במרכז כוח אחר שלהם – משטרת הדת. העצומה, ועמה הפגנת הנהגות, גרמה לסונים הפונדמנטליסטים-קיצונים לנקוט צעד חריף משלהם.

מכתב התביעות

הפעם הראשונה שבה הגיבו הפונדמנטליסטים הקיצונים במאורגן על המצב החדש שנוצר במדינה הייתה במאי 1991. הם כתבו עצומה, שכותרתה – כתאב אל-מטאלב (מכתב התביעות) – שיקפה את אופיה הפשוט אך הנוקשה. באמצע מאי, לאחר שהופצה במסגדים ברבבות עותקים, הוגשה העצומה באופן רשמי למלך פהד. בעצומה הם קראו להקים מועצה מייעצת בלתי תלויה, תבעו לבטל את כל החוקים והתקנות שאינם עולים בקנה אחד עם השריעה, כפי שיוחלט בוועדות מתאימות שיוקמו לשם כך, ודרשו שכל נושאי המשרות הציבוריות יפגיבו רמת מוסר גבוהה וירחיקו ידיהם משחיתות. הצדק, כך אמרו מגישי העצומה, צריך להיעשות באופן הוגן ובלא משוא פנים בכל מגזרי האוכלוסייה. יש לדאוג לחלוקה שווה של ההון הציבורי, תוך הפחתת עמלות ופירוק מונופולים. יש לשרש מהבנקים את שיטת ההלוואות בריבית קצוצה. יש לבנות צבא חזק, שתפקידו יהיה להגן על המדינה ועל המקומות הקדושים, ולציידו בנשק מכל מקור אפשרי תוך מתן עדיפות לפיתוח תעשיית נשק מקומית. על אמצעי התקשורת, טענו מגישי העצומה, לשרת את האסלאם ולבטא את עקרונות המוסר החברתי על ידי העלאת המודעות באמצעות ביקורת בונה ודיווח אמת, בתוך מגבלות השריעה. מדיניות החוץ צריכה להתבסס על האינטרס הלאומי בלי להסתמך על בריתות שאינן עולות בקנה אחד עם השריעה, ועליה לאמץ את יעדי האסלאם. יש לערוך רפורמה בשגרירויות כדי שישקפו את אופיה האסלאמי של המדינה. יש לחזק מוסדות אסלאמיים, בעיקר אלו המוקדשים להפצת האסלאם. יש לאחד את מוסדות המשפט ולאפשר להם לפעול באופן עצמאי. יש להבטיח את זכויות הפרט בהתאם לסייגים דתיים מקובלים.²¹

המסמך היה ניסיון מאורגן ראשון לא רק מצד העלמאא הקיצונים אלא גם מצד כמה עלמאא ממסדיים להעצים את השפעתם של אנשי דת בכירים בתהליך קבלת ההחלטות במדינה, ולהילחם נגד נטייתו הגוברת של הממשל לדחוק את רגלי העלמאא לשולי הזירה הפוליטית. חותמי העצומה רצו להשפיע על מדיניות החוץ, לשלוט על אמצעי התקשורת, להגדיל את כוחם בתחום המשפטי ולקבל יותר משאבים להפצת המסר שלהם. היה זה כאילו ביקשו לסובב את השעון לאחור לתקופת האַחזואן, שבה נהנו העלמאא מהשפעה רבה יותר ובה, כך סברו, היה קידום עקרונות האסלאם הקו היחיד שהנחה את מעצבי

המדיניות הציבורית. גרסת העצומה הפומבית נשאה חמישים ושתיים חתימות. לדברי האופוזיציה הגיע מספר החתימות בסופו של דבר ליותר מ-400. עם החותמים נמנו שני השיחיים, כמו גם עאאצ' אל-קרני, עוצ' אל-קרני, נאצר אל-עמר ועבדאללה בן אל-ג'ברין.²²

רבים הניחו בטעות שכן באז ושיח' מחמד אל-צאלח אל-צ'תימיין – עאלם בכיר ומי שהיה הסופר הפורה ביותר בערב הסעודית בנושאי דת – נמנו אף הם עם חותמי מכתב התביעות.²³ בן באז ואל-צ'תימיין אכן שלחו למלך מכתבים חשאיים שבהם הביעו תמיכה בעצומה, והציעו לו לכנס את מועצת בכירי העלמאא כדי לדון ביישום הרפורמות. מעשיהם התבססו על המסורת של מתן ייעוץ (נציחה) חשאי לשליט בנוגע לדרך שיש לנהוג בה על פי החוק האסלאמי.²⁴

פרסום מכתב התביעות היה עבור הממשל הסעודי הקש ששבר את גב הגמל. לא זו בלבד שהעצומה חשפה לעיני כול עניינים שהממשל העדיף להסתיר, אלא היא גם הצביעה על חוסר מודעות מצד הממשל להתרחשותן של פעולות ההתארגנות הנרחבות. על פי האופוזיציה, אותם ארבע מאות עלמאא, שופטים, דרשנים ומרצים באוניברסיטאות שחתמו על המכתב התביעות זומנו להקירה פרטנית על ידי כוחות הביטחון, ונאסר עליהם לנסוע או להרצות. אחדים אף נאסרו אך שוחררו עד מהרה בעקבות הפגנות בנג'ד ובעסיר.²⁵

זמן קצר לאחר מכן הגישו חותמי העצומה המקוריים מכתב נוסף ובו פירטו את הנקודות השונות אשר הועלו במכתב הראשון. לטענתם, בן באז הוא שדרש מהם לכתוב את ההבהרות הללו כדי להגישן למועצת בכירי העלמאא. במסמך זה, שלשונו הייתה נוקשה הרבה יותר, הצהירו מי שנחשבו בעיני עצמם רפורמטורים כי לא היה בכוונתם לפרסם את מכתב התביעות הקודם. הם טענו גם כי המועצה המייעצת, שעל הקמתה הודיע המלך פהד בנובמבר 1990, צריכה להיות עצמאית לחלוטין ולא מועצת "העמדת פנים", כפי שקרה במדינות אחרות. במכתב ההבהרה נכללה גם רשימה של חוקים, כללים ותקנות שאימץ הממשל ואשר היו מנוגדים לשריעה, קצתם משום שנוסחו על ידי חילונים חסרי השכלה במדעי האסלאם. הרפורמטורים יצאו נגד האפליה, נגד העדפת המקורבים ונגד השחיתות שפשו בממסד. אמצעי התקשורת היו נגועים לטענתם בתועבה משום שהפיצו רעיונות הרסניים, צילומים של נשים חשופות ורמיזות מיניות – האשמות שחותמי המכתב הפנו כלפי הממשל כמי שמפקח על המדיה. חנויות רבות להשכרת קלטות וידאו, נטען במכתב ההבהרה, מוכרות פורנוגרפיה מהסוג הגרוע ביותר. הרדיקלים הקדישו תשומת לב מיוחדת למחסור במימון מתאים למוסדות דת, מגזר שלא נהנה לטענתם מהשגשוג הכלכלי בעקבות רווחי הנפט. "מה שמצער יותר", הדגישו כותבי המכתב, "הוא שסכום הכסף המוקצה לקבוצת כדורגל אחת – למימון ציוד, אימון, ניהול ומשכורות – עולה על התקציבים המיועדים לכלל המוסדות [הדתיים]". העדות להיעדר זכויות הפרט, הם התלוננו, התגלתה בהטרדות שרוב חותמי העצומה הראשונה היו חשופים להן, אף שהם רק מילאו את החובה המוגדרת בשריעה להגיש עצה (נציחה) לשליט.²⁶

סוג זה של שיח ציבורי שיקף את תחושת הניכור הגוברת בקרב אנשי הדת הללו. לשיטתם, ממשל תקין צריך לשתף את העלמאא בכל תחומי המינהל. לדבריהם, אם יורשו

העלמאא להיות אחראים לסוגיות שהעלו במכתב התביעות ובמכתב ההבהרות, הם יעשו זאת בצורה נאותה והוגנת, מכיוון שכל מעשיהם מונחים על ידי השריעה, המבטיחה זאת מצדם טבעה.

לנוכח המעצרים וההטרדות של הפעילים נזקק הממשל להתערבותם המידית של העלמאא הממסדיים כדי שיתמכו בעמדתו בשעה הרת גורל זו. ב-3 ביוני 1991 הצליח הממשל לאכוף את רצונו על בכירי העלמאא כדי שיפרסמו גינוי למכתב התביעות. התגובה באה הן מהמועצה המשפטית הגבוהה, גוף בתוך משרד המשפטים, והן ממועצת בכירי העלמאא. הנקודה העיקרית באיגרות שפרסמו שתי המועצות הייתה כי אף שיעוץ על ידי עלמאא הוא מעשה מותר, אסור שהדבר ייעשה בפומבי. היו שראו בניסוח זה מעין התנצלות, היות שאנשים כמו בן באו ואל-עת'ימין הזדהו בעבר באופן לא רשמי עם מכתב התביעות.²⁷ נראה כי אף שהעלמאא הממסדיים היו שותפים במידה רבה להשקפת עולמם של הפונדמנטליסטים הרדיקלים, הם חשו אי-נוחות בנוגע לדיון הציבורי שניהלו. האירוע אף הוכיח כי השלטון הסעודי יכול לזכות בתמיכתם של העלמאא הממסדיים אם הוא מפעיל לחץ מספיק. המשטר הצליח אפוא לנצל הבדלי השקפות בין העלמאא הממסדיים לבין הקיצונים, בעיקר בכל הנוגע לאופן השמעת הביקורת או מתן הייעוץ.

על אף הצלחת השלטון לכפות את מרותו על העלמאא הממסדיים, התמיכה בסדר היום של העלמאא הקיצונים לא דעכה. במחצית השנייה של 1991 גברה התעוזה שגילו אל-חואלי ואל-עודה בהתקפותיהם נגד המשטר, וקלטות שבהן השמיעו את דעותיהם זכו לתפוצה רחבה. העלמאא הממסדיים גערו בהם על הסטייה (ת'דוג') ממה שהיה בעיניהם הנתיב האסלאמי הנכון.

בעוד קבוצת קיצונים אחת מגישה את מכתב ההבהרה, החליטה קבוצה אחרת להפיץ שתי קלטות שבהן נשמע קולה של אישיות לא מוכרת. הקלטת הראשונה הופצה באוגוסט 1991. על מרבית העותקים הופיע השם "תותה-על" – אזכור לתותח הגדול שפיתח נשיא עיראק צדאם חסין – כדי לתאר את גודל האתגר שלפניו ניצב הממשל. הדרשן בקלטת הדגיש שכל חובה של נאמנות לנסיכים בטלה ומבוטלת אם הללו אינם נוהגים על פי השריעה. "התנהגותם של כמה ממנהיגינו כה שערורייתית, עד כי היא משמשת נושא לכתבות ולספרים הרואים אור מחוץ לערב הסעודית ומזיקים למוניטין שלנו", זעק הדובר.²⁸

הקלטת השנייה הופצה במספר גדול של עותקים בספטמבר 1991, ולדברי האופוזיציה הייתה בעלת השפעה גדולה. הדוברים בשתי הקלטות בחנו מגוון רחב של נושאים במדיניות הפנים והחוץ של סעודיה ומתחו עליהם ביקורת, בבססם את טענותיהם על מקורות אסלאמיים. קלטת אחרת ובה דבריו של עאצ' אל-קרני אשר החלה להיות מופצת שנתיים קודם לכן, והוסיפה לזכות בפופולריות רבה בתקופה זו. אל-קרני, אשר קרא לקלטת שלו "אמריקה כפי שראייתה", השתלח בארה"ב וכינה אותה "אומה של בהמות העסוקות בניאוף ובאכילת מזון רקוב". זאת ועוד: באמריקה גברים נישאים לגברים, נשים יולדות מחוץ לנישואין, והורים נעזבים לאנחות עם הגיעם לגיל זקנה, כשהכול מוביל לשקיעתה של ארה"ב.²⁹ העובדה שהממשל ה"אסלאמי" הסעודי הומין את צבא ארה"ב לבוא לארצן של מכה ומדינה לא חמקה, כמובן, ממאוזניו של אל-קרני.

בדצמבר 1991 תקפו הפונדמנטליסטים הקיצונים שתי מטרות בעלות רגישות פוליטית גבוהה במיוחד: מערכת החינוך לנשים בערב הסעודית ואגודת התחייה של הנשים הסעודיות. מערכת החינוך לנשים הייתה בשליטת העלמאא הממסדיים, ולמרות זאת השתלחו הקיצונים בנשים המחנכות וכינו אותן פרוצות. באגודת הנשים היו דמויות ידועות רבות, בהן גם כמה ממשפחת המלוכה. ואולם למרות ההתקפות הללו, או אולי בגלל אופיין הקיצוני, המשיכו רוב הסעודים השמרנים לציית למשטר ולעלמאא הממסדיים. בן באז התגייס גם הפעם ופסל את מה שכינה "הקלטות של האשמות ארסיות ובלתי מוכחות והפצתן ברבים". הוא אף נזף בקיצונים על שהפיצו "שקרים וקנוניות נגד האסלאם והמוסלמים". בדברו באחד המסגדים האשים הנסיך תרכי אל פיצל, ראש שירותי המודיעין, את המיליטנטים בקנאות, באמרו כי הם השמיצו את משפחת המלוכה. הוא דרש מהם להוכיח את טענותיהם או לשאת בתוצאות.³⁰

התמיכה הסעודית בתהליך השלום הישראלי-ערבי שהחל במרדיר באוקטובר 1991 עוררה התנגדות נוספת מצד הקיצונים. בינואר 1992 פוטר הדרשן של המסגד באוניברסיטת המלך סעוד, משום שסירב להביע תמיכה בשיחות השלום שבהן תמכו הסעודים. היעדר התמיכה היה נקודה כואבת עבור השלטון. חברים מסגל המרצים מחו על פיטורי הדרשן ונפגשו עם בן באז. מאוחר יותר הם הקימו ועדה, שנודעה אחר כך בשם "הוועדה האוניברסיטאית לרפורמה וייעוץ". בן באז יעץ להם להכין מסמך מקיף - מזכר - שבו יפרטו את כל תלונותיהם. הוועדה נפגשה לאחר מכן עם אל-חואלי ואל-עודה, ועם פונדמנטליסטים קיצונים אחרים שנמנו עם חותמי מכתב התביעות.³¹

עד ינואר 1992 כבר החלו להתפשט ידיעות בדבר תגובתו של הממשל הסעודי על פעולות הפונדמנטליסטים הקיצונים. באותו חודש דיווחו כלי התקשורת במערב ואמצעי התקשורת הזרה בשפה הערבית על דרשני מסגדים ועל אמאים שנעצרו משום שהעזו לבקר את תמיכת הממשל בשיחות השלום הישירות בין ישראל למדינות ערב. המלך פהד רמז רק ש"גילויי התנהגות מסוימים" יטופלו "אם העניינים יתדרדרו".³² הגנרל עבדאללה בן עבד אל-רחמאן אל אל-שיח', מפקד שירות הביטחון האזרחי הסעודי, אמר דברים מפורשים יותר - בקנה מידה סעודי: הממשל, כך אמר, ידאג לאכוף את החוק בתקיפות על קבוצות של "אנשים חולים בנפשם שביצעו פשעים בעת האחרונה".³³ עם זאת הכחיש הממשל בתוקף את הדיווחים, וסוכנות העיתונות הסעודית ציטטה "מקור אחראי" שאמר כי בנוגע לדיווחים על "מעצרים וחילוקי דעות בממלכת ערב הסעודית, אנו מבקשים לחזור ולומר שכל הדיווחים הללו נטולי בסיס ואין בהם ולו שמץ של אמת".³⁴

בד בבד עם פתיחת החלק הרב-צדדי בשיחות השלום בין ישראל למדינות ערב, שנועד להיערך - בהשתתפות הסעודים - בהמשך אותו חודש במוסקבה, נקט השלטון הסעודי אמצעים נגד כמה עלמאא פונדמנטליסטים. אחדים נעצרו, ואחרים סולקו ממקומות עבודתם.³⁵ היו בהם שהתבטאו בגלוי, אם מדוכן הדרשנים ואם בשיחות מוקלטות, נגד התמיכה הסעודית בשיחות השלום.³⁶ כמה מהפונדמנטליסטים הקיצונים היו חברים בקבוצה בעלת ארגון רופף ושמו אל-צחה אל-אסלאמיה (ההתעוררות האסלאמית) - מונח שהשתמשו בו בהקשר של מגמת התחייה הדתית במדינה. לפי הדיווחים הם עסקו בארגון הפגנה נגד השתתפותם של הנציגים הסעודים בשיחות השלום, הפגנה שהיו אמורים

להשתתף בה יותר מאלף בני אדם.³⁷ אל-חואלי היה בוטה במיוחד בהתנגדותו לשיחות השלום. הוא טען שהן יובילו אך ורק להתעצמות היהודים על חשבון המוסלמים. אל-חואלי סיכם באמרו שהאל הבטיח ליהודים רק סבל עד קץ הימים. "היטלר", הוא הוסיף, "היה חלק מהבטחה זו, וכך גם תנועת הג'האד והתנועה לשחרור [פלסטין]."³⁸ אחת ההתפתחויות החמורות ביותר בקרב התנועה הפונדמנטליסטית הרדיקלית בערב הסעודית הייתה הקריאה להכריז על השלטון הסעודי ככאפר.³⁹ תכפיר, או ההכרזה על היעדר אמונה אצל אדם זה או אחר, היא ההאשמה החמורה ביותר שאפשר להפנות כלפי מוסלמי, בוודאי כשמדובר במשטר שתכלית קיומו היא אסלאמית, משום שפירושה הכרזה על כפירה בעיקר ולא רק על חולשות מוסריות. ייתכן שרבים מן הבולטים בעלמאא הממסדיים היו מסכימים עם האשמה זו, כפי שמן הסתם היו מסכימים עם האשמות אחרות שהקיצונים הפנו כלפי השלטון. ואולם מיקומם קרוב למרכז הכוח גרם להם להסתייג מלהביע את תחושותיהם בגלוי. למרות חומרתו, לא היה זה מצב חסר תקדים בהיסטוריה הסעודית. הכרזת התכפיר כבר הושמעה נגד השלטון הסעודי בזמן מרד האַח'ואן בשנים 1927-1930, ושוב ב-1979 בעת ההתקפה שביצע ג'והימן אל-עתיבי. בשני המקרים הללו יצאו בכירי העלמאא הממסדיים להגנתה של משפחת המלוכה. הפעם הם מילאו פיהם מים.

מזכר התוכחה

בקיץ 1992 ארגנה הוועדה לרפורמה ולייעוץ באוניברסיטת המלך סעוד את חיבורו של מזכר תלונות מפורט שהגישה לבן באו, על פי הצעתו. במכתב נלווה ביקשה ממנו הוועדה לעיין במזכר ולהגישו למלך פהד. אולם במקום זאת הודלף תוכן המזכר לעיתון היומי אל-מחרר היוצא לאור בפריס.⁴⁰ המסמך, שכונה "מזכר התוכחה" (מְדֻכֶּרֶת אל-נצִיחָה),⁴¹ נשא את חתימותיהם של יותר ממאה עלמאא ומרצים מאוניברסיטאות שונות. את המבוא למזכר כתבו אל-חואלי, אל-עודה, עבדאללה בן אל-ג'בריין ועבדאללה אל-ג'לאלי.⁴² במסמך, שנכתב בלשון חריפה יותר מלשון העצומה של 1991, נמתחה ביקורת על המעצרים שביצעו השלטונות בקרב אנשי הדת. בהתייחסם לכמה תחומים גינו כותבי המזכר את השלטונות על שנתנו סיוע למשטרים לא אסלאמיים כגון ירדן, אלג'יריה, מצרים, סוריה ורוסיה. הכותבים גם שבו והעלו חששות מן העבר בדבר תקצוב יתר של צבא אשר לא עמד בציפיות, ותמכו במקום זאת בהנהגת שירות צבאי חובה ובהקמתן של יחידות מילואים. מגישי המזכר גם הביעו את רחשי הבוז שלהם כלפי הממשל על שלא נתן סיוע נאות למוסלמים בבוסניה. הם אמרו כי על הממשל להגדיל את שיעורם של שידורי הדת ברדיו ובטלוויזיה (כבר או תפסו שידורים אלה נתח של יותר מ-50% מכלל השידורים) ולאסור שידורים המפארים "סגנונות חיים מערביים מנוונים". בהביעם פעם נוספת את זעמם עקב הבלעדיות שניתנה לעלמאא הממסדיים על הדת, דרשו הפונדמנטליסטים הקיצונים חופש ביטוי מוחלט, ללא הצורך בקבלת אישורם של העלמאא הממסדיים. הם גם דרשו להקים רשת עיתונים וחברות שידור משלהם בפיקוח מועצה

מייצעת עליונה של עֶלְמָא, שחבריה ישתייכו מן הסתם לאותם חוגים של חותמי המזכר.⁴³ במילים אחרות, כוונת כותבי המזכר הייתה לדחוק את רגליו של הממשל ושל העלמאא הממסדיים מתפקידם כפוסקים בלעדיים בענייני אסלאם במדינה, ולהשיב לדת את האופי המבוזר יותר שממנו נהנתה לפני אבן סעוד ובטרם חנך פיצל את הרפורמות שלו. מהלשון שנקטו כותבי המסמך היה ברור כי התקנות החדשות שהמלך פהד הודיע עליהן במרס 1992 (ראו פרק 7) לא סיפקו את האופוזיציה הפונדמנטליסטית הקיצונית. היה בכך מסר ברור למלך: המאבק בקיצונים לא יהיה קל.

אולם פהד השיב מלחמה וגייס את מועצת בכירי העלמאא להגיב על המזכר. באמצע ספטמבר 1992 פרסמה המועצה גילוי דעת בחתימתם של בן באז ושאר חבריה, ובו היא מגנה את המזכר ודוחה את "האשמות השווא" שהתפרסמו ולפיהן בן באז עצמו היה מעורב בכתיבת המזכר. המועצה האשימה את חותמי המזכר בעידוד החתרנות, בהפרחת בדותות ותיאורים מוגזמים בדבר ליקויים בממלכה, ובהתעלמות מכל העבודה המצוינת שנעשתה על ידי המדינה. המזכר, כך כתבו חברי המועצה, נגד את השיטות האסלאמיות המקובלות למתן ייעוץ דתי, וחותרו ניהלו "קשרים עם גורמים בעלי השקפות פוליטיות חורגות" המעוררות פלגנות.⁴⁴

חשוב לציין כי לחתימותיהם של שבעה מחברי המועצה נלוותה הערה המציינת שהם נעדרו מסיבות רפואיות. אחר כך התברר כי למעשה הם לא נכחו בישיבת המועצה שכונסה כדי לדון במזכר, באמתלה של בריאות רופפת.⁴⁵ המלך פהד סבר שהם נקטו צעד זה משום שלא היו מוכנים לגנות את המזכר. סביר מאוד להניח שלמעשה הם תמכו במזכר, מה שהעיד כי למלך היו בעיות חמורות אפילו בקרב העלמאא הממסדיים. בסוף חודש נובמבר חשף המלך את פרצופם האמתי. הוא מינה עשרה חברי מועצה חדשים, וכעבור כמה ימים סילק את שבעת העלמאא ה"חולים", משום שלטענתם הם היו חולים מכדי שיוכלו להמשיך ולמלא את תפקידם.⁴⁶

"שביטת החולים" של שבעה מחכמי הדת החשובים במדינה הייתה עדות מוחשית להצלחת שנחלו הקיצונים ורעיונותיהם בחדירתם אל תוך שורות הממסד. אחדים מהעלמאא הממסדיים היו לכאורה שותפים לאותם חששות שהיו לעלמאא הפונדמנטליסטים הקיצונים, אולם באמצע חודש דצמבר הכחישו הסעודים את דבר קיומו של קרע כלשהו בין הממשל לבין בכירי העלמאא.⁴⁷ עם זאת, עצם הצורך בהכחשה העיד על חומרת הבעיה.

לאחר תקרית זו הופיע המלך פהד בטלוויזיה הלאומית הסעודית ונוף בחכמי הדת הקיצונים על ששטחו את תלונותיהם ואת בעיות המדינה בפומבי. הוא אמר כי הפונדמנטליזם האסלאמי הגואה במדינות אחרות אינו בשורה טובה למדינות אלה או לערב הסעודית. העובדה שהפונדמנטליסטים הסעודים אימצו שיטות להעברת מידע הנהוגות במדינות אחרות, כגון הפצת קלטות וכתובים, לא תרמה, לדברי המלך, לקידום האינטרסים של ערב הסעודית. פהד סבר כי מטרתה הבלעדית של המדינה היא לשרת נאמנה את האסלאם, כפי שאכן קורה בערב הסעודית, ומשום כך טועים המתנגדים למדיניות הרשמית בשם הדת. המנהיגים, הוסיף פהד, היו מוכנים תמיד להקשיב לביקורת לגיטימית בכתב או בעל פה. ואולם השימוש במועדונים או בפורומים אחרים, בקלטות

ובכרוזים "למטרות חומרגניות או לעניינים שאינם קשורים לטובת הציבור" הביא עמו רק נזק.

אני מקווה כי המאמצים יוגבלו למתן ייעוץ בשם האל. אבל אם למישהו יש מה לומר, הוא תמיד יכול לפנות לממונים ולדבר עמם, בכל אזור ובכל מקום. בתור עצה, הדבר רצוי ונחוץ. מה שאינו רצוי הוא להשמיע סוגיות כאלה בפומבי. ואשר להשמעת דברים בפומבי – אף שבעבר העלמנו עין מתופעה זו, אני רוצה להבהיר באופן חד-משמעי כי לא תהיה העלמת עין מכל דבר אשר מוזיק בראש ובראשונה לעיקרי האמונה וכן לאינטרס הלאומי, ומכל דבר המשנה את המצב הקיים.⁴⁶

קבוצות של עלמאא פונדמנטליסטים קיצונים המשיכו לנהל מפגשים מתוך רצון נואש למצוא את הדרך המתאימה ביותר למחות על מעצר חבריהם, שלשיטתם מילאו אך ורק את החובה המוטלת עליהם על פי השריעה. בדצמבר 1992 עצרו הרשויות עאלם בכיר, שיח' אברהים אל-דביאן מקצים, תוך הפעלת כוח רב. העלמאא התכנסו לישיבה בביתו של שיח' חמד אל-צליפיה כדי לדון בסוגיה. אף שהיו בקרב המשתתפים מי שרצו לראות במעצרו של שיח' דביאן מקרה בודד, הייתה קבוצה קטנה יותר שרצתה להשתמש בו כבאמתלה להקמת ארגון אשר יניף את דגלם של העלמאא שרצו למתוח ביקורת על המשטר ללא כל הגבלות.⁴⁹ כעבור שנה עתידה קבוצה זו לייסד את הוועד להגנה על הזכויות הלגיטימיות (CDLR).⁵⁰

שתי תקריות נוספות שאירעו ב-1993 הצביעו על המכנה המשותף הגדל והולך בין הקיצונים לממסד. בתקרית הראשונה, במרס באותה שנה, פרסם העיתון הפרו-עיראקי היוצא לאור בפריס, אל-מחרר, פתוא מטעמו של אחד מחכמי הדת של הממסד, השיח' עבדאללה בן אל-ג'ברין. הפתוא תקפה את אל-שארק אל-אוסט, יומון סעודי חשוב היוצא לאור גם מחוץ למדינה, ומה שחשוב אף יותר – נמצא בבעלותם של מושל ריאד, הנסיך סלמאן בן עבד אל-עזיז, ובניו.⁵¹ אל-ג'ברין הטיח ביקורת חריפה בעיתון הסעודי על שפרסם ידיעות המבזות את המוסלמים, בצד כתבות מצולמות על שחקנים ושחקניות כופרים, ואסר על מוסלמים לקנות או להפיץ את העיתון. על פי דיווחים זכתה הפתוא לתפוצה רחבה באוניברסיטת המלך סעוד.⁵²

בתקרית השנייה הוציא בן באז נציחה (עצה, אך כאן מדובר בדבר מה הדומה יותר לאזהרה) בגנות נסיעה ללימודים בארצות אחרות, בעיקר בעונת הקיץ. בתוקף מעמדו כעאלם החשוב ביותר במדינה הסביר בן באז כי המוסלמים נהנים מחסדי האל, ומשום כך מעוררים את קנאתם ושנאתם של הנוכרים המנסים להשחית את מידותיהם. הוא תקף את משרדי הנסיעות המנסים למשוך צעירים סעודים לנסוע לאירופה או לארה"ב כדי ללמוד אנגלית ואולי אף להשתכן אצל משפחות לא מוסלמיות, שם הם עלולים להשתתף במסיבות שנוכחות בהן גם נשים. בן באז אמר כי בני הדתות האחרות מעבר לים עלולים לגרום למוסלמים לפקפק באמונתם, להקפיד פחות בקיום חובותיהם, לפתח נטיות נהנתניות ולהסתנוור מתרבות המערב. "על כן אני מזהיר את אחיי המוסלמים בערב הסעודית ובמקומות אחרים מפני נסיעה לארצות אלה", הדגיש בן באז. לרוצים לנסוע הוא הציע לערוך את העמרה במכה או לבקר במסגדו של הנביא בעיר מדינה.⁵³ סעודים

רבים בני המעמד העליון נהגו לשלוח את ילדיהם ללימודים מעבר לים, ולפיכך משמעות אזהרתו של בן באז לא נעלמה מעיני האליטה ובני משפחת המלוכה: מוסלמים "טובים" אינם שולחים את ילדיהם לחו"ל בעונת הקיץ.

הערות

1. Joseph Kostiner, "Saudi Arabia", in Ami Ayalon (ed.), *Middle East Contemporary Survey* (MECS), 1991 (Boulder, Colorado: Westview, 1993), pp. 613–640.
2. על רעיון "מעגל המשברים" ותפקידו בהופעת התחייה האסלאמית ראו: R. Hrair Dekmejian, "Islamic Revival: Catalysts, Categories, and Consequences", in Shireen Hunter (ed.), *The Politics of Islamic Revival* (Bloomington: Indiana University Press, 1988), pp. 3–19.
3. ראו לדוגמה עאאד בן עבדאללה אל-קרני, *קל הדיא סבילי* [אמור, והו הנתיב שלי] (ריאד: דאר אל-וטן לל-נשר, ללא תאריך) המופץ על ידי משרד העבודה והעבודות הציבוריות. קונטרסים של נציגים בולטים אחרים מקרב הפונדמנטליסטים, כגון סלמאן בן פהד אל-עודה ונאצר אל-עמר, הופצו בדרך דומה.
4. ראו: Movement for Islamic Reform in Arabia (MIRA), *History of Dissent: The Story of Islamic Dissent in Arabia*, chapter 1, "Al Saud, Islam, and the Reform Movement", <http://www.miraserve.com/chap1.html>.
5. Nawaf Obaid, "Improving U.S. Intelligence Analysis on the Saudi Decision-Making Process", *John F. Kennedy School of Government*, May 1, 1998; מאמרו של עבד Obaid) נדון גם באל-קדס אל-ערבי, 15 ביולי 1998, וב- *The Independent*, September 2, 1998.
6. הנוסח המתורגם של הפתוא כפי שדווח ברדיו ריאד ב-13 באוגוסט 1990 מופיע ב- "Ulema Council Supports Actions of King Fahd", FBIS-DR-90-157, August 14, 1990, p. 26 בערבית מופיע בכַּבְּאֵט', 14 באוגוסט 1990.
7. Jacob Goldberg, "Saudi Arabia", in Ami Ayalon (ed.), *MECS 1990* (Boulder, Colorado: Westview, 1992), pp. 606–607; Riyadh TV, September 19, reported in "Scholar Justifies Non-Muslim Aid in Crisis", FBIS-DR-90-183, p. 18.
8. ראו: MIRA, *History of Dissent*, chapter 3, "The Gulf Crisis and the Islamic Revival", <http://www.miraserve.com/chap3.html>
9. מחמד אל-רפאעי, אל-משרוע אל-אצל אחי פי אל-סעודיה: קצת אל-חואלי ואל-עודה [תכנית הרפורמה בערב הסעודית: סיפורם של אל-חואלי ואל-עודה]. וושינגטון, 1995.
10. אל-רפאעי, אל-משרוע אל-אצל אחי פי אל-סעודיה, עמ' 17-16; אל-מג'לה, 15-9 באוקטובר 1994.
11. ספר בן עבד אל-רחמאן אל-חואלי, *ועד קיסינג'ר: אל-אהדאף אל-אמרמכיה פי אל-ח'ליג' (דאלאס: מאאסאת אל-כתאב אל-אסלאמי, ללא תאריך), עמ' 158. מועצת בכירי העלמאא ציטטו מהספר הזה בהחלטתם מספטמבר 1994 להתיר את מעצרו של אל-חואלי. לתיאור מפורט של תוכן הספר ולניתוח השקפתו של אל-חואלי, ראו: Mamoun Fandy, "Safar Al-Hawali: Saudi Islamist or Saudi Nationalist?" *Islam and Christian-Muslim Relations* 9 (March 1998), pp. 5–21.*
12. אל-רפאעי, אל-משרוע אל-אצל אחי פי אל-סעודיה, עמ' 18-17; "Salman bin Fahd Al-Auda: Short Biography", בהפצת MSANEWS ובבעלות המחבר.
13. אל-רפאעי, אל-משרוע אל-אצל אחי פי אל-סעודיה, עמ' 18.
14. Peter Wilson and Douglas Graham, *Saudi Arabia: The Coming Storm* (Armonk, N.Y.: M.E. MIRA, 1994), pp. 61–62; אל-רפאעי, אל-משרוע אל-אצל אחי פי אל-סעודיה, עמ' 14-11.

- History of Dissent*, chapter 3; Goldberg, "Saudi Arabia", p. 617.
15. אל-רפאעי, אל-משרוע אל-אצלאהי פי אל-סעודיה, עמ' 13-14; MIRA, *History of Dissent*, chapter 13.
16. אל-רפאעי, אל-משרוע אל-אצלאהי פי אל-סעודיה, ע' 20.
17. על שביבת הנהגות ראו: Goldberg, "Saudi Arabia", pp. 621–623.
18. אל-רפאעי, אל-משרוע אל-אצלאהי פי אל-סעודיה, עמ' 20-21; Goldberg, "Saudi Arabia", pp. 621–623.
19. Goldberg, "Saudi Arabia", pp. 619–620. כבר לפני עשור הביטיח פהד רפורמות דומות, בעקבות תסיסה במחוז המזרחי השיעי.
20. Aziz Abu Hamad, "Empty Reforms: Saudi Arabia's New Basic Laws", *Middle East Watch*: ראו: (a publication of Human Rights Watch), May 1992; Mordechai Abir, *Saudi Arabia: Government, Society, and the Gulf Crises* (London: Routledge, 1993), pp. 186–189.
21. אל-רפאעי, אל-משרוע אל-אצלאהי פי אל-סעודיה, עמ' 108-109; אל-שעב 21 במאי 1991 (טקסט מלא בערבית).
22. אל-עמר כתב כרוז על הכפירה של השיעה, בכותרת "אחואל אל-ראפצ'ה פי בלאד אל-תוחיד" [מעמד של המתנגדים (השיעים) בארץ המונותאזים]. הוא שוחרר ממעצר עם השיחים המעוררים ביוני 1999. שיח' עבדאללה בן אל-ג'בריין - חבר הנשיאות הכללית של האפתאא, דעוה וארשאד, נודע בפנתוא שבה נכתב כי יש להרוג את השיעים בשל היותם כופרים. R. Hrair Dekmejian ניתח את הרכבה החברתי של אליטה אסלאמיסטית זו, בהתבססו על מי שחתמו על מכתב התביעות ועל מוכר התוכחה מספטמבר 1992 (ראו להלן). הרכב האליטה היה אחיד יחסית. רוב חבריה היו במקורם מאזור נג'ד (63% מחותמי מכתב התביעות ו-72% מחותמי מוכר התוכחה) והחזיקו במשרות באקדמיה, בממסד הדתי או בשניהם. כתריסר מהם כבר נודעו בביקורת שהשמיעו על המשטר. R. Hrair Dekmejian, "The Rise of Political Islam in Saudi Arabia", *Middle East Journal* 48 (autumn 1994), pp. 635–638.
23. ראו: Abu Hamad. הסיבה לאי-הוודאות היא שהגרסה הנפוצה ביותר, בעיתון המצרי אל-שעב ב-21 במאי 1991, ושהודפסה מחדש על ידי אל-רפאעי, אינה כוללת את חתימותיהם, אלא רק הערה שכן באז הוסיף את המילים "על בסיס השריעה האסלאמית" לאחד הסעיפים, ושאל-עתימין תומך בתיקונו של בן באז, ושהתיקון נכלל בעותק שהוגש למלך. אל-רפאעי אינו טוען כי שני השיחים חתמו על העצומה, אלא שהיא זכתה לתוכיה (אישור) שלהם. אל-רפאעי, אל-משרוע אל-אצלאהי פי אל-סעודיה, עמ' 60. אילו חתמו על המכתב, לא היה עליהם לשלוח מכתב תמיכה נפרד. חתימתם הייתה משמשת עדות נחרצת יותר למידת חידרתם של הרעיונות הקיצוניים אל תוך הממסד האסלאמי.
24. המכתבים לפהד נכתבו בשלהי אפריל 1991. אל-רפאעי, אל-משרוע אל-אצלאהי פי אל-סעודיה, עמ' 101-115; אל-ג'זירה אלערביה, ספטמבר 1991, עמ' 12-13.
25. אל-קדס אל-ערבי, 1 באוגוסט 1991; Abir, *Saudi Arabia: Government, Society and the Gulf Crises*, p. 192.
26. אל-רפאעי, אל-משרוע אל-אצלאהי פי אל-סעודיה, עמ' 117-126; אל-קדס אל-ערבי, 1 באוגוסט 1991; ואל-ג'זירה אל-ערביה, ספטמבר 1991 (שם מופיע תוכנו של מכתב ההבהרות).
27. Kostiner, "Saudi Arabia", p. 628; Abir, *Saudi Arabia: Government, Society and the Gulf Crises*, p. 192; Economist Intelligence Unit, *Country Report: Saudi Arabia*, no. 2 (1991).
28. *International Herald Tribune*, March 10, 1992.
29. ראו: "Supergun" in Riyadh", MIRA, *History of Dissent*, chapter 8, בכתובת: <http://www.miraserve.com/chap8.html>; *International Herald Tribune*, March 10, 1992.
30. Abir, *Saudi Arabia: Government, Society and the Gulf Crises*, pp. 194-198.
31. ראו: "The Memorandum of Advice", MIRA, *History of Dissent*, chapter 9, בכתובת: <http://www.miraserve.com/chap9.html>

32. ראו אל-שרק אל-אוסט, 28 בינואר, ב- Foreign Broadcast Information Service Near East and South Asia Daily Report (FBIS-NES), January 31, 1992.
33. ראו אל-שרק אל-אוסט, 30 בינואר, ב- "Public Security Director on 'Sick-Minded People'", FBIS-NES-92-023, February 4, 1992, p. 25.
34. Saudi Press Agency (SPA), February 8, in "'Source' Says Reports 'Baseless'", FBIS-NES-92-027, February 10, 1992, p. 25. See also SPA, February 3, in "'Official Source' Denies Arrest, Dissent", FBIS-NES-92-032, February 18, 1992, p. 20.
35. ראו אל-קדס אל-ערבי, 11-12 בינואר 1992, ב- "Authorities Round Up Dissident Imams, Preachers", FBIS-NES-92-011, January 16, 1992, p. 24; "Judge Dismissed for Opposing U.S. Presence", FBIS-NES-92-032, February 4, 1992, p. 24; אל-שעב (קהיר), 4 בפברואר 1992, ב- "Authorities Arrest 250 Preachers, Launch Manhunt", FBIS-NES-92-027, February 10, 1992, p. 25.
36. אג'נס פראנס פרס (AFP), 29 בינואר 1992.
37. Youssef Ibrahim, "Saudi King Takes On Islamic Militants", *New York Times*, January 30, 1992, p. A3; *Christian Science Monitor*, March 16, 1992.
38. הארץ, 21 באוגוסט 1992 (ציטוט של אל-חואלי).
39. ראו אל-ספיר, 3 במרס 1992.
40. ראו: "Reactions to the Memorandum", MIRA, *History of Dissent*, chapter 10, <http://www.miraserve.com/chap10.html>
41. ביטויי תוכחה או ייעוץ כגון אלה היו מסורת מכובדת בערב הסעודית, אשר החלה עוד בימי המדינה הסעודית הראשונה באמצע המאה השמונה-עשרה, והייתה מבוססת על תורתו של המשפטן החנבלי אבן תימיה, שחיבורו המפורסם אל-סיאסה אל-שרעיה [המדינה האסלאמית] שימש מסגרת מושגית למחמד בן עבד אל-והאב. אבן תימיה כתב שלאנשים המוסמכים לכך ניתנת הזכות להציע נציחה (עצה, תוכחה). M.J. Crawford, "Civil War, Foreign Intervention, and the Question of Legitimacy: A Nineteenth Century Sa'udi Qadi's Dilemma", *International Journal of Middle Eastern Studies* 14 (1982), pp. 227-248.
42. אל-רפאעי, אל-משרוע אל-אצל אחי פי אל-סעודיה, עמ' 64; אל-מחרר, 14 בספטמבר 1992.
43. המזכר פורסם בכמה צורות. ראו למשל אל-ועי, ינואר 1993. תקציר תוכנו באנגלית מופיע ב: Youssef M. Ibrahim, "Saudi Clergymen Seek Tighter Islamic Rule", *New York Times*, October 8, 1992, p. A6; *Washington Post*, December 18, 1992.
44. ראו אל-ג'זירה, 18 בספטמבר 1991. תוכנו המלא של גילוי הדעת נמצא באל-רפאעי, אל-משרוע אל-אצל אחי פי אל-סעודיה, עמ' 129-128; ראו גם אל-מחרר, 14 בספטמבר 1992.
45. *Sunday Times*, December 13, 1992.
46. הטלוויזיה של ריאד, 30 בנובמבר 1992, ב- "King Fahd Appoints 10 to Senior Ulema Body", FBIS-NES-92-231, December 1, 1992, p. 20.
47. עכאט', 19 בספטמבר 1992.
48. הטלוויזיה של ריאד, 20 בדצמבר 1992, ב- "King Fahd Addresses Citizens on Islam, Future", FBIS-NES-92-245, December 21, 1992, p. 26.
49. ראו: "The Committee for the Defence of Legitimate Rights", MIRA, *History of Dissent*, chapter 11, <http://www.miraserve.com/chap11.html>
50. ראו AFP, בדיווחה על הקשר שבין מעצרו של דביאן להקמתו של ה-CDLR ב-9 במאי 1993 ב- "Human Rights Group to Fight 'Oppression, Injustice'", FBIS-NES-93-083, May 11, 1993, p. 24.

51. בן אל-ג'ברין היה מוכר היטב בזכות הפתוא שלו מ-1991, שבה הכריז על השיעים בוגדים וקרא להרוג אותם. ראו אל-ג'זירה אל-ערביה, דצמבר 1991.
52. ראו אל-מחדר, 29 במרס 1993.
53. ראו אל-חיאת, 14 ביולי 1993. העמדה הוא ביקור רשות בכעבה שמוסלמי יכול לערוך מחוץ לעונת החג'.

פרק רביעי

מיסוד האופוזיציה הפונדמנטליסטית הקיצונית: הקמת ה-CDLR

הגילוי הנועז ביותר של פעילות אופוזיציונית, אשר גם זכה לפרסום הנרחב ביותר, אירע ב-3 במאי 1993, כאשר שישה פונדמנטליסטים קיצונים הודיעו רשמית על הקמתו של הוועד להגנה על הזכויות הלגיטימיות - CDLR.¹

ארבעה מששת המייסדים נמנו גם עם חותמי "מזכר התוכחה" שהוגש למלך פהד ב-1992, עוד סימן להמשך קיומה והתעצמותה של התנועה הסונית הפונדמנטליסטית-קיצונית בערב הסעודית. הארבעה היו שיח' ד"ר עבדאללה בן חמוד אל-תויג'רי, קאצי' (דיין אסלאמי) לשעבר ויושב ראש המחלקה לסונה באוניברסיטה האסלאמית על שם אמאם מחמד בן סעוד בריאד; סלימאן בן אברהים אל-רשודי, עורך דין; שיח' עבדאללה בן סלימאן אל-מסערי, עורך דין, לשעבר יושב ראש המועצה לתלונות הציבור ומקורבו של איש הדת החשוב בממלכה, שיח' עבד אל-עזיז בן באז; ושיח' ד"ר עבדאללה בן עבד אל-רחמאן בן אל-ג'ברין, איש דת ממסדי בכיר.

שני האחרים היו חמד אל-צליפית, פקיד רשמי בכיר במשרד החינוך, וד"ר עבדאללה אל-חאמד, משורר ופרופסור ללימודי דת באוניברסיטה האסלאמית על שם אמאם מחמד אבן סעוד. בנו של עבדאללה אל-מסערי, מחמד, מרצה לפיזיקה באוניברסיטת המלך סעוד, חתם גם הוא על "מזכר התוכחה" והיה מקורב ל-CDLR, אך לא חתם על מסמך ההצהרה המכוננת של הוועדה.² פעילים אלה חיזרו בגלוי אחרי אמצעי התקשורת המערביים באמצעות שיגור פקסים, ונפגשו עם פקידים רשמיים בשגרירות ארה"ב בריאד.³

ב-6 במאי התראיין עבדאללה אל-מסערי לרשות השידור הבריטית (הבי-בי-סי) בשידור חי מריאד, בהיעזרו בבנו מחמד הדובר אנגלית שוטפת.⁴ בריאיון ציין אל-מסערי כי העיתוי של הופעת הקבוצה קשור בחלקו לבחירות הרב-מפלגתיות שנערכו בתימן ב-27 באפריל באותה שנה. הוא אמר: "אני משוכנע שבחברה הסעודית יש יותר משכילים, שהיא מתאימה יותר [מהחברה התימנית] לעריכת בחירות משום שיש בה שיעור גבוה יותר של בני המעמד הבינוני, המתאים יותר לעריכת בחירות, ושהן עשויות לנחול כאן הצלחה ואף יותר מכך". בעידודו של כתב הבי-בי-סי הדגיש אל-מסערי כי עיקר עניינו של ה-CDLR הוא כיבוד זכויות האדם ונוהלי משפט תקינים, דברים שהכתב פירש בנאיביות כ"סוג של מודרניזציה כללית של מה שמוכר לנו במערב כחברה אזרחית". אל-

מסערי טען כי לוועד נכונה הצלחה משום שהוא פועל במסגרת שיח אסלאמי ונהנה מתמיכתם וחסותם של העלמאא.⁵

פנייתו של ה-CDLR למערב והעובדה שהציג את עצמו כארגון לזכויות האדם היו פרי תכנונו של מחמד אל-מסערי. אל-מסערי היה שונה מ"השיחיים המעוררים" שנדונו בפרק 3 - ספר בן עבד אל-רחמאן אל-חואלי וסלמאן בן פהד אל-עודה - בכך שהתחנך במערב ודיבר אנגלית שוטפת. הוא חש בנוח עם סגנון השיח המערבי, ושלא כמו השיחיים המעוררים, הוא עטף את המסר של הפונדמנטליסטים הקיצונים ב"אריזה" חדשה שתתאים לקהל היעד המערבי. בעשותו כן הוא דמה יותר לאישים כמו חסן אל-תראבי מסודאן או רשיד אל-ע'ושי מתוניסיה.⁶

הצהרת היסוד של ה-CDLR, שכונתה אל-אצלאא (הרפורמה), הייתה פנייה "לשים קץ לאי-צדק ולתמוך בנדכאים... ולהגן על הזכויות המצוות על ידי השריעה (החוק האסלאמי)". המסמך קרא גם להסיר את ההגבלות על התנועה ולהפסיק את השימוש בעינויים, להפריד את הרשות הדתית מהמבצעת, ולבחון מחדש את כל החוקים הקיימים כדי לוודא שהם עולים בקנה אחד עם החוק האסלאמי.⁷ במילים אחרות, חברי ה-CDLR חזרו בדבריהם על קריאתם של אסלאמיסטים במדינות אחרות ליתר מעורבות בענייני המדינה ולפיקוח הדוק יותר של החוק על אנשי הממשל - דרישות המבוססות, לטענתם, על עקרונות האסלאם. יתר על כן, כאנשי דת בכירים הם קיבלו עליהם תפקיד של גוף מרכזי להפצת מידע בדבר תלויות על יחס גרוע מצד הרשויות, תפקיד שלדעתם תאם את תכתיבי השריעה.

הרשויות בסעודיה מיהרו לדכא את ה-CDLR. הנסיך סלמאן, מושל מחוז ריאד, זימן את חברי הקבוצה לפגישה ב-8 במאי והודיע להם כי הם הפרו את הנורמות המקובלות בממלכה.⁸ כעבור כמה ימים פרסמה מועצת בכירי העלמאא הכרזה ולפיה ה-CDLR הוא ארגון בלתי חוקי "מאחר שממלכת ערב הסעודית, השבחה לאל, מושלת על פי חוקי האל, ובתי הדין השרעיים האסלאמיים פוזרים על פני כל המדינה, ולכל איש הזכות להביא את תלונותיו לפני הגורמים המתאימים...".⁹ ביום שלמחרת הורה הממשל לפטר את פעילי ה-CDLR ממשורותיהם וסגר את משרדיהם של עורכי הדין החברים בארגון. זמן קצר לאחר מכן נעצרו הפעילים.¹⁰

דובר ה-CDLR, מחמד אל-מסערי, שלא היסס בעבר לערב את התקשורת המערבית, היה נתון כעת ללחצים מצד השלטונות, ועל כן החל להתחמק משאלות הכתבים. למרות זאת המשיך ה-CDLR לפרסם הודעות בכתב. במסמך מפורט שפורסם ביוני 1993 הציגו חברי ה-CDLR את תפיסתם בדבר תפקידו של הארגון והגיבו על התקפות השלטון. "חברי הוועד פועלים ונאבקים להגשמת מטרות שרעיות [לפי חוקי האסלאם]" והם בטוחים בלגיטימיות של פעילותם, נכתב במסמך. בהמשך נאמר כי השריעה אוסרת על השלטון להעניש עאלם אשר הגיע להחלטה הנוגעת לסוגיה דתית תוך הסתמכות על מקורות דתיים, רק משום שאין הוא מסכים עם דעתו. אם סבורים השלטונות שפעילות הוועד נוגדת את חוקי האסלאם, יהיה עליהם להוכיח זאת על פי השריעה. חברי הוועד הדגישו כי ה-CDLR אינו מפלגה פוליטית, וכי אין הוא מתיימר להיות סמכות שיפוטית או חלופה לגופים רשמיים קיימים.¹¹

ה-CDLR: אופוזיציה גולה

מחמד אל-מסערי שוחרר ממעצר בנובמבר 1993, ירד למחתרת, עבר דרך תימן והגיע לבסוף בלונדון באפריל 1994, שם הקים את המשרד הראשי של ה-CDLR. בהיותו בעל חינוך מערבי ונשוי לאזרחית אמריקנית, הבין אל-מסערי עד מהרה את חשיבות הפצת המסר שלו בקרב ציבור רחב ככל האפשר, הן במערב והן בערב הסעודית. לשם כך הוא השתמש בדואר האלקטרוני והפיץ באמצעות קומוניקטים וכן את העלון שלו, *CDLR Monitor*; שליחת מסרים לערב הסעודית נעשתה על פי רוב באמצעות הפקס. אל-מסערי גם פרסם לידיעת תומכיו בממלכה מספרים של כרטיסי חיוג בחברות AT&T ו-MCI, בלוויית הוראות מדויקות המורות כיצד אפשר ליצור קשר עם ה-CDLR באמצעות שיחת חינם למספר טלפון בארה"ב, תוך עקיפת ההאזנות של המודיעין הסעודי. השימוש שעשה אל-מסערי בטכנולוגיית תקשורת מתקדמת אפשר לו להגיע לתפוצה חסרת תקדים של מסרי הארגון בערב הסעודית ומחוצה לה. הפרסום שה-CDLR זכה לו כבר בשנתו הראשונה העניק לו עמדת עליונות לא רק כדוברם של זרמים שונים באסלאמיזם הסעודי, אלא אף כנושא דברן של קבוצות שבטיות ושל מודרניסטים ליברליים, שחששו להתבטא בגלוי ועם זאת תמכו בהיבטים מסוימים של המסר הפוליטי של ה-CDLR.

אל-מסערי ייעד את חודשיו הראשונים בלונדון לפרסום פניות בשמם של פונדמנטליסטים קיצונים ושל אחרים מבני משפחתו שנעצרו לאחר בריחתו. עם העצורים נמנו כמה פרופסורים מהאוניברסיטה, בנו הצעיר של אל-מסערי, אחיו, שני גיסו ובני משפחה אחרים. בסך הכול דיווח ה-CDLR על מעצרים של עשרות מתומכיו, רבים מהם ממחוז קצים.¹² פעולות ראשוניות אלו השתלבו היטב עם ניסיונות ה-CDLR להציג את עצמו כארגון הלוחם למען זכויות הפרט.

בריטניה, מדינה בעלת מסורת ארוכה של תמיכה באל סעוד, דחתה בנובמבר 1994 את בקשתו של אל-מסערי להעניק לו מקלט מדיני, החלטה שערער עליה.¹³ בינואר 1996 הורו הרשויות בבריטניה לגרש את אל-מסערי אל האי דומיניקה בקריביים. "האינטרס הבריטי מחייב כי האיש יגורש", אמרה שרת הפנים אן וידנקומב. "עלינו להתחשב בשיקולים כספיים כבדים הנוגעים ליצוא".¹⁴ ואולם בחודש מרס הורה שופט שדן בערעור לשוב ולשקול את בקשתו של אל-מסערי לקבל מקלט מדיני.¹⁵ באפריל, לאחר שנשוא מהאפשרות לגרשו במהירות, החליט הממשל הבריטי לאפשר לו לשהות בבריטניה ארבע שנים, במסגרת הסדר שהיה מעין פשרה בין גירוש לבין מתן מקלט מדיני מלא.¹⁶

בראיונות לעיתונות הכללית, ל-*CDLR Monitor* ולמקבילו בשפה הערבית אל-חוקק, התרכז הארגון במה שנחשב בעיניו שחיתות ואפליה מצד משפחת המלוכה הסעודית על חשבון הקופה הציבורית.¹⁷ לדוגמה, נטען בהם כי בפרויקט טלקומוניקציה רחב-היקף הגישה חברת התקשורת Ericsson הצעת מחיר הנמוכה ביותר מ-50% מהצעתה של חברת AT&T, וכי תנאי המכרז אשר הוצגו לחברת Ericsson היו שונים – ומקיפים יותר – מהתנאים שהוצגו ל-AT&T. למרות זאת זכתה הצעתה של AT&T. "נותר רק לציין", העיר אל-חוקק – ביובש, "שעבד אל-עזיז בן פהד [בנו של המלך פהד] הוא נציגה של חברה זו [AT&T] בסעודיה".¹⁸ ה-CDLR תיאר בהבלטה דוגמאות רבות של מחסור במים

ובחשמל בממלכה, וכן מקרים שבהם השלטון לא עמד בהתחייבויותיו לשלם לעובדים ולקבלנים.¹⁹ בתוך כך הפנה הארגון את תשומת הלב לשערוריות בקרב משפחת המלוכה. לדוגמה, נאמר כי באפריל 1994 קיבל כל אחד מבניו של אבן סעוד, על פי דיווחים, סכום של 100 מיליון ריאל (כ-26.66 מיליון דולר).²⁰ בפרסום האשמות אלו התכוון ה-CDLR להראות כי פשוטי העם סובלים בעוד משפחת המלוכה מבזבזת את רכוש הממלכה.

אף שלא הביע תמיכה גלויה באלים, ולעתים אף התנער ממנה,²¹ הזהיר ה-CDLR שהמצב עלול להתדרדר לאלים אם ימשיך הממשל לדכא את פעילי האופוזיציה. הארגון זקף לזכותו את מניעת "השיח הציבורי המוקצן", וטען כי הוא "החלופה האפשרית היחידה לדרכי פעולה אלימות וכאוטיות המאיימות להתפשט עקב העלייה בתופעות השחיתות, הדיכוי והפגיעה בזכויות האדם". אף על פי כן פרסם הארגון את קריאותיהם של אחרים לאלים. הוא ציטט כמה "צעירים נלהבים" שהבטיחו להרוג חמישה מבני משפחת המלוכה על כל חבר CDLR שנפגע. "אנו ב-CDLR איננו מאמינים שהדברים יתדרדרו עד כדי כך, ועל כן אנו קוראים לאיפוק". חשוב לציין שה-CDLR היה הראשון שפרסם את הודעתו של הארגון כתאאב אל-אמאן (גדודי האמונה), אשר איים לבצע פעולות אלימות בערב הסעודית בעקבות מעצרי ברידה בספטמבר 1994 (ראו להלן). ה-CDLR מזהיר שאם תתחיל מגמה כזו בממלכה, היא תהיה [עקובה מדם] הרבה יותר מ[ב]מצרים או באלג'יריה. נשק רב מצוי בידי האנשים, ויש בהם אלפי מיליטנטים חדורי מסירות."²²

ה-CDLR יצר בקרב הציבור תדמית של ארגון מתוחכם ונאור הפועל לקידום הדיון הציבורי בממלכה. הוא ביקש "לשרש את האמונה חסרת השחר שכל סוג של ארגון או אספה הוא *חראם* [אסור]", והוא ראה עצמו מחויב לחלוטין לקוראן ולסונה ו"חלק בלתי נפרד מהצנחה (התעוררות) בממלכה".²³ עם זאת, ה-CDLR הצהיר בכירור שערב הסעודית "היא מדינה טוטליטרית – הניגוד המוחלט לרצון העם". זו בוודאי "אינה חברה המציבה את האדם במרכז [..] כמו שעושות המדינות הסוציאל-דמוקרטיות בסקנדינביה".²⁴ עם זאת נמנע הארגון מלציין במפורש מהו סוג הממשל שהיה רוצה לראות בערב הסעודית. מחמד אל-מסערי אמר שערב הסעודית החדשה "תהיה מדינה אסלאמית, אך לא מדינה תאוקרטית. קיים מודל למדינה מעין זו – הח'ליפות לאחר מות הנביא".²⁵

ה-CDLR כונה לעתים קרובות "ארגון למען זכויות האדם" בעיתונות המערבית. זו הייתה התדמית שביקש אל-מסערי ליצור כדי לרכוש את תמיכת ארצות המערב, העשויה לשמש גורם לחץ על ערב הסעודית. ואמנם, כמה מדרישותיו של ה-CDLR נעמו לאוזניים המערביות: מעורבות גדולה יותר בקבלת החלטות, הזכות לנהל דיון ציבורי חופשי, עיתונות חופשית וכיו"ב. אף שדרישות ה-CDLR עסקו בחלקן בזכויות האדם, חופש הביטוי וההתנגדות לאוטוריטריות, הן לא נבעו מתוך מחויבות לערכי הדמוקרטיה, אלא מתוך ההשקפה שיש לציין ערכים אלה כדי שדרישותיו האמתיות של ה-CDLR ייענו: הארגון רצה שהשלטון הסעודי יפתח את פעילויות הדעה גם לפני מי שלא צייתו לעלמאא הממסדיים. הם דרשו שחוקי האסלאם ייאכפו ביתר קפדנות, ושמדיניות החוץ תושתת על תפיסת עולם "אסלאמית".

ה-CDLR תקף את לב לבו של בסיס השלטון הסעודי, בהעמידו בסימן שאלה את

הברית המסורתית בין העלמאא לאמראא (בסיכים). בעיני ה-CDLR לא היו העלמאא אלמא כיסוי לחטאיה של משפחת המלוכה. לטענת הארגון, הכבוד שהפגינו האמראא כלפי חכמי הדת היה העמדת פנים בלבד. אשר לעלמאא הממסדיים כתב ה-CDLR: "הם... סייעו לנוכלים [אל סעוד] ליצור תדמית חיובית, בהעלימם את המציאות העלובה".²⁶ כאשר מייסד הממלכה אבן סעוד לא הצליח לגייס את תמיכתם של חכמי הדת, כתב ה-CDLR, הוא כפה עליהם שתיקה. לטענתו, הצליח המלך פהד "לעורר את התנגדותם של חכמי הדת המהימנים ביותר ושל בעלי ההשפעה החברתית הרחבה ביותר". הוא מיהר להכתיר עצמו בתואר עאלם ראשי ומופתי (פוסק בענייני דת) בהקימו את המועצה העליונה לענייני האסלאם, שאת חבריה בחר בקפידה רבה.²⁷ לדעת הארגון עקף פהד את חכמי הדת הלגיטימיים, ולדידו הקמת המועצה הייתה ניסיון להשתלט על הלגיטימיות האסלאמית ולגבש "אסלאם בנוסח אל סעוד". הוא מחה על בחירתו של שר ההגנה הנסיך סלטאן בן עבד אל-עזיז לראש המועצה, מכיוון שהלה נודע – כך טען הארגון – ביחסו "האכזרי ובשנאתו לדרשנים ולחכמי הדת".²⁸

בעת שהוקם ה-CDLR עסק הממשל הסעודי בהכנת נימוקיו נגד השיחים המעוררים, אל-חואלי ואל-עודה. אל-חואלי נצטווה להישאר בתחומי המדינה ולחדול מפעילותו. כאשר סירב לחתום על מסמכים המאשרים כי הוא מסכים לדרישות אלה, הורה המלך בספטמבר 1993 למועצת בכירי העלמאא לעיין בכתביו ובהרצאותיו המוקלטות של אל-חואלי ובאלה של אל-עודה. בעקבות זאת קבעה המועצה כי שני השיחים שגו ועל כן יש להזמין לביורור כדי שיחזרו בהם מדבריהם. אם יסרבו, יש לאסור עליהם להרצות או להקליט קלטות. בהמשך אותו החודש זומנו שני השיחים למשרד הפנים בג'דה, שם נפגשו עם פקיד רשמי של המשרד ועם מפקד המודיעין (אל-מבאחת). איש משרד הפנים קרא באוזניהם שורה של האשמות, ודרש משני השיחים להודות בכתב בטעותם ולחדול מפעילותם. הם סירבו.²⁹

ההפגנה בפריזה ומעצרים של השיחים המעוררים

הפעילות הסונית הפונדמנטליסטית-קיצונית התגברה בקיץ 1994, ומנהיגיה מתחו ביקורת פומבית על כל מה שהיה בו כדי להאיר את המשטר באור חיובי. לדוגמה: השלטון, כרבים מאורחי המדינה, היה מלא גאווה על השתתפותה של הנבחרת הלאומית הסעודית במשחקי גביע העולם בכדורגל שנערכו בארה"ב. המשחקים היו אירוע מלכותי, ונכחו בהם כמה נסיכים וכן אלפי סטודנטים סעודים שלמדו בארה"ב. המלך פהד אף טלפן למאמן הנבחרת ערב משחקה מול הנבחרת הבלגית.³⁰ הנבחרת הסעודית ניצחה 1-0 והבטיחה את מקומה בקרב שש עשרה העולות לשלב הגמר. בתגיגות השמחה שבאו בעקבות הניצחון הודיעו נציגי השלטון כי לכל שחקן יוענק בונוס של 267,000 דולר. עם זאת, הפונדמנטליסטים הקיצונים הביעו מורת רוח לנוכח האירוע כולו. אל-עודה פנה לסטודנטים הסעודים שלמדו בארה"ב וקרא להם להתעלם מ"פארסת הכדורגל". לא זו בלבד שמדובר בבובו כספים, הוא אמר, אלא שההשתתפות במשחקי האליפות נוגדת

את אורח החיים הדתי ועלולה לפתות מוסלמים לשתות, להשתמש בסמים או לנהל יחסים אסורים. במקום זאת, הוא טען, על הסטודנטים הסעודים בארה"ב לעסוק בהפצת האסלאם ולהתרכז בהבסת אויביו.³¹

אל-עודה ואל-חואלי, ועמם כמה חכמי דת ממייסדי ה-CDLR, פרסמו הצהרה המגנה את תמיכת הממשל הסעודי בדרום תימן בעת מלחמת האזרחים שפרצה שם, בתחילת מאי 1994. הם דיברו על "פשעי הקומוניסטים בדרום [אשר]... רצחו את השיחיים והעלמאא שלהם", וקראו בלהט לאלוהים "להביא לידי ניצחונה של האמת (אל-חק) ושל ההולכים לאורה על עבודת האלילים (אל-שרפ) ועל המקיימים את פולחנה".³² שרכ הייתה הניגוד הגמור לדוקטרינה הוהאבית של התוחיד (אחדות האל). הצהרה מעין זו הייתה אפוא התקפה מרומזת על המשטר הסעודי, שעצם קיומו היה מבוסס לכאורה על ביעור השרפ והפצת המסר הוהאבי. ההצהרה בנוגע לתימן קדמה להפצתן של קלטות שבהן תקפו אל-חואלי ואל-עודה את עמדת הממשל הסעודי בעת מלחמת האזרחים בתימן.³³

גל המעצרים בעקבות בריחתו של אל-מסערי ללונדון באפריל 1994 צבר תאוצה במהלך אוגוסט, וכמו בפעמים קודמות, התרכז גם הפעם במחוז קצים.³⁴ ב-9 בספטמבר עצרו הרשויות את אל-חואלי, ואל-עודה – שחשש גם הוא ממעצר – מיהר להסתתר בריאד. הוא הופיע שוב ב-11 בספטמבר בראש שיירה של 20 מכוניות שפניה לברידה. עם הגיעו למסגד בעיר נשא דרשה, ובה קרא לתומכיו להתנגד למאמצי השלטון לדכא את האופוזיציה. לאחר הדרשה הוא זומן לאחוזתו של מושל בברידה, אך מחשש שיעצר הוא הגיע גם לשם מלווה בשיירה שלפי דיווחי ה-CDLR מנתה חמש מאות איש. בביתו של המושל סירב אל-עודה לחתום על מסמך שבו הוא מצהיר על הסכמתו לחדול מפעילות אופוזיציונית, ובמקום זאת חזר למסגד שלו, שם נערכו באותו יום וביום שלמחרת אספות רבות-משתתפים. תומכיו הגישו עצומה למועצת בכירי העלמאא, ובה האשימו את המועצה בשותפות לפגיעה בזכויות האדם ובחופש הביטוי וההתכנסות. על פי דיווחי ה-CDLR נשאה עצומה זו עשרים אלף חתימות, אך יש לשער שהדיווח היה מוגזם.

ב-13 בספטמבר עצרו אנשי ביטחון את אל-עודה בברידה. הדבר עורר גל נוסף של הפגנות גדולות מול ביתו של מושל העיר. "חכמי דת מסורתיים" ניסו לשכנע את האנשים שלא למחות, אך "חכמי דת מהדור החדש" זכו בניצחון – כך דיווח ה-CDLR, שהעריך את מספר המשתתפים בהפגנות המחאה בשמונת אלפים.³⁵ דיפלומטים זרים בריאד דיווחו כי חמש מאות פעילים חדרו למעונו של המושל.³⁶ גם בריאד היו הפגנות מחאה במשך ימים אחדים. אל-חואלי נעצר שוב ב-16 בספטמבר, לאחר שנשא דברים באספות של שבטי ע'אמד וזהראן. ה-CDLR דיווח על אלף ושלוש מאות מעצרים שנעשו בתקופה זו, ואולם השלטונות והעיתונות הסעודית נמנעו בתחילה מלהתייחס לאירועים.³⁷

באותו זמן פרסם ארגון לא מוכר, כתאאב אל-אימאן, אולטימטום המופנה לרשויות הסעודיות, ובו איים שאם לא ישוחרר אל-עודה – יפגעו אנשי הארגון במסודות מערביים, יבצעו חטיפות של אזרחים אמריקנים, בני משפחת המלוכה ואנשי כוחות הביטחון, ויפגעו בחברות שבבעלות משפחת המלוכה. "חצי-האי ערב כולו הוא זירה לפעולות הג'יהאד שלנו", הצהיר הארגון. "אין זה מתקבל על הדעת שנוצרים ויהודים מסתובבים חופשי ברחבי חצי-האי בעוד העלמאא מוחזקים במאסר".³⁸

בתגובתו על המעצרים תקף ה-CDLR במילים חריפות:

אירוני הדבר שממשל המטפח רוצחים, אנסים, סחטנים ופושעים ונותן להם מחסה, שבזבו בלא הבחנה יתרה של 120 מיליארד דולר והוא ניצב כיום מול גירעון של 90 מיליארד דולר בגלל רכישות של נשק ואמצעי לחימה חסרי תועלת והוצאות על תענוגות אישיים של בני משפחת המלוכה הסעודית, שרצו להשביע את תאוות הבשרים שלהם שאינן יודעות שובעה, יפנה אצבע מאשימה אל שני אזרחים הגונים, אדוקים בדתם ואצילים בני הארץ הקדושה, אנשים החפים לחלוטין מפשעים כגון אלה.³⁹

בעקבות ההפגנות פרסמו שגרירויות ארה"ב ובריטניה אזהרות ובהן המליצו לנתיניהן לנקוט את "אמצעי הזהירות הנדרשים".⁴⁰

מסמך שפורסם לאחר מעצרי ספטמבר תחת הכותרת "דרישות חכמי הדת" שפך אור על כמה מרעיונותיהם של אל-עודה ואל-חואלי. כמו במסמכים דומים שפרסמו הפונדמנטליסטים הקיצונים בערב הסעודית מאז הפלישה העיראקית לכווית, קראו חכמי הדת גם הפעם לאכיפה מוחלטת של השריעה ולביטול כל החוקים והתקנות שאינם עולים בקנה אחד עמה, ל"צדק ושוויון" ללא תלות במעמד חברתי ולתמיכה במוסדות דת. חשיבות מיוחדת יוחדה לתביעתם שערב הסעודית והעלמאא שלה יישאו את בשורת התנזיר לעולם ופיצו את הדעוה הוהאבית אל מעבר לגבולות הממלכה: "יש להגדיר מסר אמת וייחודי בעבור ארצנו, שעיקרו תמיכה באסלאם ובמוסלמים והנפת דגל האסלאם, כך שהוא ישתקף במדיניות הפנים והחוץ של המדינה". כמו כן קרא המסמך –

לתכנן מדיניות חוץ הממוקדת בהעברת מסר האסלאם לעולם ובהגנה על האינטרסים של האמה מפני ארגונים ומוסדות בינלאומיים המתנגדים לשריעה, לקבל אחריות על מצוקת המוסלמים בכל מקום בעולם, ולהנחות את השגרירויות כדי שיוכלו לממש את המחויבויות הללו.⁴¹

דעות כאלה הזכירו את האמ'ואן של אבן סעוד, חסידי האסכולה הוהאבית בראשית המאה העשרים, שרצו להרחיב את השפעתה בחצי-הארץ ערב ואף מחוצה לו. אכן, יש כמה קווי דמיון בין הפונדמנטליסטים הקיצונים של העת האחרונה לבין האמ'ואן. שניהם מייצגים ציבור תומכים המאופייין בשמרנות קיצונית, שמטרתו לשמור על המשכיות הוהאביות ככוח חי המשפיע על כל רובדי מדיניות החוץ והפנים. אפילו מנהגם של האמ'ואן לשאת נשק זכה להד בתביעותיהם של חכמי הדת, במסווה של דחיית התלות הסעודית בארה"ב. הפונדמנטליסטים הקיצונים תבעו מהממשל

לבנות צבא חזק בעל משאבים רבים של נשק ותחמושת ולאמן מספר גדול של צעירים; לאמן את כל מי שמסוגלים לשאת נשק בקרב האמה [קהילת המאמינים], כך שכל האמה תוכל להפוך לכוח עתודה צבאי אם יהיה צורך בכך; לעשות מאמצים לייצר נשק בעצמנו.⁴²

אל-חואלי התייחס בבזו לדמוקרטיה ולבחירות. הוא ראה בו'אן-ז'אק רוסו את "אויב הדת", והצהיר ש"כדי להיבחר אתה זקוק לכסף, הרבה כסף. ומרגע שנבחרת אתה מחויב לאינטרסים של העשירים ומזניח את המקופחים".⁴³ הוויכוחים בין הפונדמנטליסטים הקיצונים לבין השלטון בערב הסעודית התמקדו לרוב בשחיתות, בנשיאה באחריות ובחלוקת כוח, ופחות ביישום הדמוקרטיה. ואמנם, כאשר נשאל בנוגע לדמוקרטיה, השתמש שר הפנים הנסיך נאאף בלשון דומה לזו של אל-חואלי: "אנו משוכנעים ששום נציג אינו נבחר לפרלמנט עקב כישוריו אלא בעיקר בזכות כספו, או בזכות היותו חבר במפלגה מסוימת".⁴⁴

אל-עודה הגן על זכות העלמאא לעסוק באופן חופשי ובלתי תלוי בדעוה (הטפה). בהקלטה מהרצאה שנשא זמן קצר לפני מעצרו, ואשר כותרתה הייתה צנאעת אל-מות (תעשיית המוות),⁴⁵ הצהיר אל-עודה כי הממשל נקט צעדים לא-אסלאמיים כדי למנוע מדרשנים לעסוק בדעוה, וכי הרפורמה לא תתחולל עד אשר יהיו המוסלמים מוכנים לסבול למען אמונתם. הוא תבע את הזכות להטיף באופן חופשי והצהיר על נכונותו לשלם את המחיר, לבל יואשמו הדרשנים בעשייה רק למען האגו שלהם:

היכן אלפי הדוקטורים, הפרופסורים והסטודנטים שהשכלתם עלתה למדינה מיליונים? אומרים למשכילים להפסיק לחשוב! הדבר אינו מתקבל על הדעת. כל אדם זכאי להפעיל את תבונתו כדי לשפר את מצב הקהילה שבקרבה הוא חי.

אל-עודה יצא בהשמצות נגד ניסיונות השלטון לדחוק לשוליים את הרעיונות שהעלו צעירי העלמאא. "הדת שלנו", אמר אל-עודה, "לא נועדה להצמצם בד' אמותיו של מסגד זה או אחר. היא נועדה ללמדנו כיצד לבנות את כלכלתנו וכיצד להשקיע את כספנו".⁴⁶

בתוך כך ניסה ה-CDLR למלא את החלל שנוצר לאחר מעצרו של השיח'ים המעוררים. הארגון חשף את מה שנתפס בעיניו כהיעדר הלגיטימיות האסלאמית של המשטר (עדם שרעית אל-נט'אם), בעודו מענג את קוראיו בסיפורים עסיסיים על חיי השחיתות ועל החטאים של משפחת המלוכה. בסדרת כתבות מנומקת בקפידה, שהופיעה בשמונה חלקים, ניסה ה-CDLR להוכיח כי אל סעוד הכניסו חידושים בתחומי הדת והפוליטיקה שלא עלו בקנה אחד עם חוקי האל, כגון ועדות שונות שהוקמו וצווים מלכותיים שניתנו בלא שהיה להם כל ביסוס בשריעה. כל מי שציית לחוקים אלה או כפה על אחרים לציית להם הוא עצמו כופר שפרש מן הקהילה.⁴⁷ ה-CDLR דימה את השלטון ל"גווייה מרקיבה" שאינה מסוגלת להכיר בעובדה שהאומה רחוקה מלהיות בורה והיא יודעת היטב מה זכויותיה הפוליטיות והחוקיות.⁴⁸ בסדרת הכתבות "נסיך החודש" כיכב שר ההגנה סלטאן בן עבד אל-עזיז, שתואר כמושחת "הגדול והמפורסם ביותר בעולם".⁴⁹ לטענת ה-CDLR מינה הנסיך נאאף את בנו בן השמונה לסגנו של ראש משלחת מטעם ערב הסעודית לבחריין ולתוניסיה. "מדוע ממשיכים אל סעוד לנהוג באדישות ולבזו לבני העם גם לאחר שהאומה חשפה את השנאה שהיא רוחשת לשלטונם הבלתי חוקי?" שאל ה-CDLR.⁵⁰

ב-1995 נעשה ה-CDLR בוטה יותר בהתקפותיו על עֵלְמָא אל-סְלַטָה (חכמי הדת של השלטון), שנתנו תוקף חוקי למעשיה של משפחת המלוכה. הוא השווה את חכמי הדת הללו לעֵלְמָא של ה-CDLR, חבורה אנונימית שכונתה אל-קיאדה אל-שרעיה (המנהיגות האסלאמית הלגיטימית). הארגון זוהר את בן באז שאם לא ימציא הבהרות שיספקו אותם, "הוא ימשיך להיות כלי בידי משפחת סעוד ושותף למעשי הדיכוי והעריצות שלהם".⁵¹ בצטטו את אבן תימיה, איש דת מדמשק בן המאה ה-14, שדעותיו הפונדמנטליסטיות שימשו השראה לפונדמנטליסטים המודרניים, טען ה-CDLR כי העֵלְמָא הממסדיים שתמכו במי שמעשיהם נגדו את השריעה היו גרועים בדיוק כעבריינים עצמם.⁵² אם ימשיכו לנהוג כך על אף ה"ראיות" שהציג ה-CDLR לפעילותם האנטי-אסלאמית בתחום השיפוטי, יהיו העֵלְמָא הממסדיים אשמים בחטא חמור, דווקא בגלל היותם בקיאים בשריעה.⁵³ אם יוחלט שזה המצב, כי אז יש להתעלם מהפסיקות ההלכתיות שלהם.⁵⁴ "חכמי הדת של אל סעוד", הטעים ה-CDLR, זכו "ללעג ולהתעלמות מוחלטת מצד המנהיגים הלגיטימיים, אשר אינם יראים אלא את אללה בכל הנוגע לאמירת האמת".⁵⁵

ה-CDLR תקף גם את המדיניות הכלכלית החדשה של הממשלה, שבמסגרתה קוצצו הסובסידיות לחברות השירותים הציבוריים ולמגדלי החיטה – מדיניות אשר נבנתה בהמלצת מומחים פיננסיים בינלאומיים. כוונת הקיצוץ בסובסידיות הייתה, על פי ה-CDLR, "לפצות על סכומי העתק שגולו אל סעוד מקופת המדינה".⁵⁶

בנובמבר 1995 נעשה פיגוע במפקדת המשלחת האמריקנית למשמר הלאומי הסעודי בריאד, שנודעה בשם משרדו של מנהל התכנית (Office of the Program Manager/ OPM/SANG – Saudi Arabian National Guard; ראו פרק 5). בעקבות ההתקפה החל ה-CDLR לנקוט לשון זהירה יותר. נציג הארגון בלונדון, סעד אל-פקיה, אמר שהפיגוע הוא "תולדה טבעית" של הדיכוי הסעודי, שהותיר את בני הנוער הסעודים "בלא שום דרך להביע את עצמם מלבד האלימות".⁵⁷ משרד החוץ של בריטניה ציטט את דבריו של פעיל ה-CDLR מחמד אל-מסערי ולפיהם המתקן שהופצץ היה "יעד לגיטימי" היות שהופעל על ידי ארה"ב. אל-מסערי טען כי דבריו סולפו, וכי מילותיו המדויקות היו: "בעיני האדם הפשוט [כוחות ארה"ב] הם יעד לגיטימי".⁵⁸

אף שלא היה ספק כי ה-CDLR אינו תומך במשפחת המלוכה, עשה הארגון ניסיון מפורש להציג את נסיך הכתר עבדאללה באור חיובי יותר משאר בני משפחתו. עבדאללה, כך לפי ה-CDLR, לא היה מעורב ביריבות החשאית בין הסודירים, אָחיו של המלך פהד גם מצד האם. לאחר שהמלך נפל למשכב, בנובמבר 1995, דיווח ה-CDLR כי שר ההגנה הנסיך סלטאן כינס את העֵלְמָא כדי למנוע מעבדאללה לתפוס את כס המלוכה. "בקנוניה שנקרמה בין הסודירים", טען ה-CDLR, עמד המלך פהד על כך שהמשמר הלאומי הסעודי, שעבדאללה היה מפקדו, יערוך תמרונים במחוז קָצִים כמפגן כוח וכדי לגרום לתושבי המחוז לשנוא את עבדאללה, היות ש"לא הייתה שום עדות למעורבותו של עבדאללה בפשעי הממשל נגד אנשי קָצִים".⁵⁹ התבטאויות מעין אלה היו עשויות להצביע על האהדה שרחש ה-CDLR לעבדאללה, אשר הקרין תדמית של איש פשוט ואדוק בדתו המקורב לעמו, או אולי על רצון מצד הארגון למצוא חן בעיני נסיך הכתר הלא-סודירי, שהיה עשוי להיות המלך הבא של ערב הסעודית.

אל-מסערי סיפק פרטים מעטים בלבד על המשטר שרצה לכוון. בחוזרים של ה-CDLR דובר בעיקר על הצורך להקים מערכת "אסלאמית" יותר. עם זאת, בדברים שנשא בווסטמינסטר לפני קהל בריטי דיבר אל-מסערי על העדפתו ל"דמוקרטיה אסלאמית", שבה ייערכו בחירות מוניציפליות ולאומיות חופשיות עם זכות הצבעה לכול. הוא דיבר על מערכת משפטית עצמאית, והדגיש כי הנשים צריכות לקבל את הזכויות הלגיטימיות המגיעות להן על פי האסלאם, ובכלל זה הזכות לנהוג.⁶⁰ ייתכן שאל-מסערי היה פתוח מעט יותר לעולם החיצון בהשוואה לשיחיים המעוררים, בהיותו בן למעמד הבינוני המשכיל, שבו רווחה התפיסה בדבר ממשלה רגישה יותר לרחשי הציבור ובעלת אחריות כלכלית גדולה יותר. אבל כשמשווים בין רעיונותיו לבין אלו של השיחיים המעוררים, מוצאים יותר קווי דמיון מהבדלים. שתי הקבוצות היו אופוזיציה לאל סעוד ולעלמאא הממסדיים, ורצו ביישום "נאות" של השריעה. למעשה, אל-מסערי רק עטף את המסר שלו ב"אריזה" חדשה שתתאים יותר למערב ולרבים מבני המעמד הבינוני בסעודיה, אשר ניהלו אורח חיים מודרני יותר אבל שמרו על נטייה פונדמנטליסטית חזקה. למשל: כמו חסן אל-תראבי בסודאן, גם אל-מסערי תמך ב"זכויות הנשים", ואולם לא נוכל לדעת אם המשטר שביקש לכוון לא היה מביא בסופו של דבר לפגיעה בעניינין של הנשים, כפי שקרה בסודאן תחת שלטונו של אל-תראבי.⁶¹

הפילוג ב-CDLR ולידתן של קבוצות חדשות

אף שמחמד אל-מסערי הצליח לעכב את ניסיונותיהם של הבריטים לגרשו, חל בארגונו קרע חמור. הן אל-מסערי והן נציג ה-CDLR בלונדון סעד אל-פקיה פרסמו ב-5 במרס 1996 הודעות ולפיהן הם מסלקים איש את רעהו מהארגון. אל-מסערי האשים את אל-פקיה בסירוב לממן את מאבקו המשפטי נגד ניסיונות הגירוש של הבריטים ובהחלפת המנעולים במשרד הראשי של הארגון. הוא אמר גם כי אל-פקיה ניהל מגעים עם נסיך הכתר עבדאללה ועם המודיעין הסעודי, וכי סיכן פעילים של הארגון בתוך ערב הסעודית וניסה לסחוט ממנו כסף. בעקבות כך, נכתב בהצהרה, ביטלו "אספת השורא של ה-CDLR" והיושב ראש המייסד שלו (אביו של אל-מסערי, עבדאללה) את חברותו של אל-פקיה בארגון. לפיכך שימש כעת מחמד אל-מסערי דובר הארגון ומזכירו הכללי גם יחד. אל-פקיה מצדו פרסם הצהרה לקונית יותר ובה הודיע על פיטורי אל-מסערי ומינה את עצמו לדובר הרשמי. אל-פקיה גם הכחיש את דבר קיומה של אספת השורא. כל אחד מהפלגים הוציא גרסה משלו למהדורה מס' 90 של העיתון אל-ח'וק, כל אחת עם תאריך אחר.⁶² למרות ניסיונות גישור מצד קבוצות אחרות של סונים קנאים בבריטניה, התפצלו שני הפלגים רשמית ב-11 במרס – לארגון ה-CDLR בהנהגת אל-מסערי ולתנועה לרפורמה אסלאמית בחצי האי ערב (MIRA) בהנהגת אל-פקיה.⁶³

המחלוקת בין הפלגים התמקדה בחברותו של אל-מסערי בשתי קבוצות שבעיני אסלאמיסטים רבים ממדינות שונות נחשבו מוזרות, בלתי מהימנות ופנטיות: חזב אל-תחריד (מפלגת השחרור) ופלג שלה אל-מ'האג'דון (המהגרים). ארגונים אלה לא הכירו

בלגיטימיות האסלאמית של שום משטר, ובכלל זה המשטרים בסודאן ובאיראן, והציעו במקום זאת שאחד מחברי הארגון שלהם, ששמו נשאר בגדר תעלומה, ישלוט בכל העולם המוסלמי. חזב אל-תחריר פעלה באין מפריע בלונדון, אף שבעבר נקשר שמה לפעילות טרור בירדן. על פי התכתובת ברשימת דיוור אלקטרונית "למוסלמים בלבד", al-Jazirah-Net, המחלוקת סביב קשריו של אל-מסערי עם הקבוצות הללו החלה להתגלות ב-1995, כאשר הודה בחברותו בחזב אל-תחריר. אף שניסה להצטדק, הוא ציין שחברותו בחזב אל-תחריר הושעתה מאז (כפי הנראה לא אפשר הארגון חברות בארגונים אחרים בעת ובעונה אחת). לדברי אל-מסערי, לא היה שום דופי בחזב אל-תחריר בכל הנוגע ליחסה לאסלאם ולתמיכתה בתנועה האסלאמית בערב הסעודית.⁶⁴

אישור להזדהות שחש אל-מסערי עם חזב אל-תחריר הגיע מעמר בכרי מחמד, מנהיגה הסורי לשעבר של המפלגה, אשר פרש ממנה כדי לייסד את אל-מהאג'רון. הוא אמר כי אל-מסערי היה חבר בחזב אל-תחריר עוד כשחי בערב הסעודית, ועם הגיעו לבריטניה הצטרף לאל-מהאג'רון ושימש חבר במועצת השורא העליונה של הארגון. אשר לאל-פקיה, בכרי מחמד טען שהלה היה חבר בארגון האחים המוסלמים.⁶⁵

מצבו של ה-CDLR החל כנראה להתדרדר במהלך שנת 1996. עקב הפילוג איבד אל-מסערי את מרבית המימון שלו ונאלץ להסתפק בבקשת תרומות באמצעות האינטרנט. אולי בגלל קשריו עם אל-מהאג'רון ועם קנאים אחרים שפעלו בלונדון, ואולי בשל מניעים כספיים, אפשר אל-מסערי לקבוצות אחרות להפיץ את מסריהן באמצעות רשימת הדיוור האלקטרונית של ה-CDLR. עם אלה נמנה גם "החוג הספרותי המוסלמי של בנגלדש", שהשתמש בכמה זו כדי לתקוף את ישראל, את ארה"ב ואת שליטי בנגלדש. אל-מסערי צירף את קולו לקולם של אל-מהאג'רון ושל החוג הספרותי המוסלמי של בנגלדש כאשר חתם על הצהרות שקראו ל'ארגון הוועידה האסלאמית' (OIC) להכיר בעצמאות המובלעת הטורקית בקפריסין ותקפו את צרפת על ניסיונותיה לגרום לנשים מוסלמיות לחדול מלבישת *הג'אב* (הלבוש המסורתי), ניסיונות שהארגונים ראו בהם הכרות מלחמה על האסלאם. ארגון החמאס הפלסטיני, האחים המוסלמים, חזית ההצלה האסלאמית באלג'יר (FIS) והארגון התוניסי אל-נהצ'ה – כולם הביעו התנגדות לאל-מהאג'רון, הווה אומר גם לאל-מסערי.

אל-מסערי הכריז על פשיטת רגל בינואר 1997, משום שרבים מאלה שמימנו אותו בעבר העבירו את תמיכתם לאל-פקיה. מנהיג ה-CDLR ניסה לגייס כספים באמצעות קשריו עם ארגוני אסלאמיסטים קנאים בלונדון, בהם גם אל-מהאג'רון. יחד הם הקימו ארגון ושמו "מוסלמים נגד עריצות" (MAST), שנועד לגייס כספים בעבור ה-CDLR. אל-מסערי גם הציף את האינטרנט בבקשות לתרומות.⁶⁷

בתוך כך צמח MIRA והיה לארגון בעל תדמית רצינית יותר מזו של ה-CDLR. התבטאויותיו עסקו אך ורק בערב הסעודית, ולא בסוגיות האסלאמיות הרבות מספור שבהן נגע ה-CDLR. ארגונו של אל-פקיה טען כי הוא מגלם את קולה האמיתי של תנועת הרפורמה בערב הסעודית, והתייצב בנחישות מאחורי העלמאא העצורים. אל-פקיה טען כי הנוער הסעודי ביקש לקבל הדרכה מכל העלמאא, הממסדיים והרדיקליים כאחד, ואולם השלטון טעה כאשר אסר את המנהיגים הרדיקליים וניצל את חכמי הדת הממסדיים

לתמיכה בהחלטות שנגדו את רוח האסלאם. פעולה זו ערערה את האמון בעלמאא הממסדיים והותירה את הנוער ללא מנהיגות:

עקב כך נוצרה תחושה גוברת של התגרות בנוער הסעודי, אשר ביקש הדרכה אך נאלץ להוציא וליישם פתאוא (פסקי-דין הלכתיים) בכוחות עצמו. [בעיה] נוספת נבעה מהתנאים הכלכליים הקשים שהביאו לידי התפשטות האבטלה, המחסור והסבל, זאת על רקע השפע והפאר שמהם נהנית משפחת המלוכה. הדבר יצר בקרב מקצת בני הנוער תחושה שאין להם ממה לחשוש או מה להפסיד.⁶⁸

ב-1996 הופיעה קבוצת אופוזיציה נוספת הפועלת מחוץ לערב הסעודית: הוועד נגד שחיתות בערב הסעודית (The Committee Against Corruption in Saudi Arabia – CACSA). אף שהאגף הליברלי-מודרניסטי באופוזיציה הסעודית השמיע מדי פעם בפעם את קולו, הייתה הקמתו של CACSA הניסיון המאורגן ביותר של אגף זה להציג חזית מאוחדת. זהותו של הארגון הייתה מעורפלת, אבל היה לו אתר אינטרנט מתוחכם – www.saudhouse.com – שבו היה אפשר למצוא פרטים על הביוגרפיה של משפחת המלוכה, תיאורים רבים של מקרי שחיתות, ועותקים מקוונים מלאים של ספרים המבקרים את המשטר. הארגון תקף את ה"פונדמנטליזם" הוואאבי, וכנראה כיוון את דבריו לקהל האמריקני יותר מלקהל סעודי.

האופוזיציה שפעלה מחוץ לערב הסעודית איבדה חלק ניכר מתנופתה לאחר הפילוג בארגון ה-CDLR. לב הבעיה היו הקשיים הכספיים, ואל-פקיה רצה מן הסתם לשמור על פרופיל נמוך לנוכה הבעיות שבהן נתקל אל-מסערי.

הערות

1. בערבית: לג'נת אל-דפאע ען אל-חקוק אל-שרעיה. תרגום נכון יותר היה צריך להיות "הוועד להגנה על הזכויות המוגנות על ידי האסלאם", וזאת משום שבמונח שריעה אפשר להשתמש בכמה מובנים: "חוקי", אך גם "שייך ל-" או "מובטח על ידי החוק האסלאמי". מייסדי הוועד רצו בוודאי להעביר את המשמעות הכפולה. השם "הוועד להגנה על הזכויות הלגיטימיות" (Committee for the Defense of Legitimate Rights – CDLR) מובא כאן משום שכך רצו המייסדים לכנות את הארגון באנגלית.
2. ראו: אל-זעי, "ינואר 1993; Human Rights Committee", Saudi Press Agency (SPA), May 13, 1993, in "Human Rights Committee; 1993 Leaders Relieved of Jobs", Foreign Broadcast Information Service Near East and South Asia Middle ; 1993 במאי 19-25 אל-רבאט, Daily Report FBIS-NES-93-092, May 14, 1993, p. 19 East Studies Association of North America, MESA newsletter (August 1993).
3. AFP, May 13, in "Rights Committee Leader Briefs Diplomats", FBIS-NES-93-092, May 14, 1993, p. 19.
4. על פי התנועה לרפורמה אסלאמית בחצי ערב (MIRA), קבוצה שהתפלגה מה-CDLR, מינה ה-CDLR את מחמד אל-מסערי רק לדוברו. ראו: MIRA, *History of Dissent: The Story of Islamic*; Dissent in Arabia, Chapter 11, "The Committee for the Defence of Legitimate Rights", <http://miraserve.com/chap11.html>

5. BBC World Service, May 6, 1993, in "Human Rights Activist Discusses Group's Aims", FBIS-NES-93-096, May 20, 1993, p. 13.
6. על ה"אריזה מחדש" ראו: Martin Kramer, *Arab Awakening and Islamic Revival: The Politics of Ideas in the Middle East* (New Brunswick, N.J.: Transaction Publishers, 1996), pp. 141–159.
7. AFP, May 7, 1993, in "Human Rights Group to Fight 'Oppression, Injustice'", FBIS-NES-93-089, May 11, 1993, p. 24.
8. AFP, May 9, 1993, in "Leaders Informed of King's Dissatisfaction", FBIS-NES-93-089, May 11, 1993, p. 25; Gulf States Newsletter, May 17, 1993; MIRA, History of Dissent, chapter 11.
9. ראו: עכאט' ואל-היאת, 13 במאי 1993; Rights Committee Illegal", FBIS-NES-93-091 May 13, 1993, p. 21.
10. SPA, May 13, 1993, in "Rights Committee Leader Briefs Diplomats", FBIS-NES-93-092, May 14, 1993, p. 19; לה מונד, 15 במאי 1993. הסעודים מעולם לא אישרו את דבר המעצרים. למידע נוסף ראו: AFP, 15-18 במאי, 17 ביוני ו-9 באוגוסט 1993; אל-קדס אל-ערבי, 4-5 בספטמבר 1993; Arabia Monitor, August 1993; U.S. State Department, *Country Report on Human Rights 1993*; Practices for 1993 (Washington: U.S. Department of State, February 1994) של ארה"ב דווח כי ערב הסעודית שחררה את מחמד אל-מסערי בנובמבר 1993.
11. ראו: אל-קדס אל-ערבי, 4 ביוני 1993 (מצוטט כאן) ואל-מחדר, 19 ביולי 1993. ראו גם אל-ספיר, 5 ביוני 1993.
12. CDLR Communiqué, no. 5, April 23, 1994; CDLR Communiqué, no. 6, April 25, 1994; CDLR Communiqué, no. 7, May 1, 1994; and CDLR Communiqué, no. 8, May 8, 1994. מסמכי ה-CDLR נמצאים ברשות המחבר, ואפשר גם לקבלם על ידי משלוח דואל לכתובת cdlr@cdlr.net.
13. *Guardian* (London), November 28, 1994; *Daily Telegraph*, November 29, 1994; *The Independent*, December 12, 1994; *CDLR Monitor*, no. 24, December 2, 1994; *CDLR Monitor*, no. 26, December 16, 1994.
14. Reuters, January 4, 1996; *Financial Times*, January 5, 1996.
15. Associated Press, March 6, 1996.
16. *Wall Street Journal*, April 19, 1996.
17. מן הראוי להדגיש כי אין כל אפשרות לאמת האשמות אלה או האשמות אחרות שהופנו כלפי משפחת סעוד. רבות מהן מוכרות לסעודים ולבני המערב המצויים בקשרים עם ערב הסעודית. הן מובאות כאן כדוגמאות לטענות שהשמיע ה-CDLR ולא כאישור לאמתותן.
18. ראו: *CDLR Monitor*, no. 1, May 30, 1994; אל-חקוק מס' 1, 29 במאי 1994.
19. ראו: *CDLR Monitor*, no. 7, July 11, 1994; *CDLR Monitor*, no. 9, July 25, 1994.
20. ראו: אל-חקוק מס' 3, 11 ביוני 1994; *CDLR Monitor*, no. 6, June 13, 1994; *CDLR Monitor*, no. 3, July 4, 1994.
21. "ה-CDLR תומך בשיטה של ביקורת בונה הנעשית בדרכי שלום, ומתנער [כך במקור] מכל ניסיון לחולל רפורמה על ידי שימוש בכוח"; CDLR, "Introduction", May 18, 1994.
22. *CDLR Communiqué*, no. 3, April 20, 1994; *CDLR Monitor*, no. 4, June 20, 1994; CDLR press release, September 14, 1994.
23. CDLR, "Introduction", May 18, 1994.
24. *CDLR Monitor*, no. 20, November 4, 1994.
25. *Guardian* (London), November 4, 1994. אל-מסערי אמר מאוחר יותר: "אם פונדמנטליזם כוונתו ציות לעיקרי הקוראן, אזי כן, אני פונדמנטליסט. אך אם הכוונה היא לעמדות קפואות שהמציאו פיקדי הממשל, כי אז ודאי שאינני כזה." *New Yorker*, November 28 1994.

- .26. *CDLR Monitor*, no. 20, November 4, 1994.
- .27. שם. לפרטים על מועצה זו ראו פרק 7.
- .28. *CDLR Monitor*, no. 17, October 14, 1994.
- .29. אל-רפאעי, אל-משרוע אל-אצל אחי פי אל-סעודיה, עמ' 39-45; אל-ח'אית, אל-שרק אל-אוסט, 27 בספטמבר 1994; אל-מג'לה, 9-15 באוקטובר 1994.
- .30. *Daily Telegraph*, June 27, 1994; *Washington Post*, June 30, 1994.
- .31. Shaykh Salman bin Fahd al-'Awda, letter, MSANEWS, July 3, 1994.
- .32. CDLR press release, July 5, 1994; ראו גם אל-רפאעי, אל-משרוע אל-אצל אחי פי אל-סעודיה, עמ' 154-156.
- .33. אל-רפאעי, אל-משרוע אל-אצל אחי פי אל-סעודיה, עמ' 69.
- .34. *CDLR Communiqué*, no. 13, August 13, 1994; *CDLR Communiqué*, no. 14, August 21, 1994; *CDLR Communiqué*, no. 15, August 28, 1994; *CDLR Monitor*, no. 15, September 9, 1994.
- .35. *CDLR Communiqué*, no. 17, September 11, 1994; CDLR press release, September 14, 1994.
- .36. Youssef M. Ibrahim, "Saudi Arabia Cracks Down on Islamic Militants Seizing Many", *New York Times*, September 22, 1994, p. A5. תקרית ברידה מתוארת בהרחבה גם באל-רפאעי, אל-משרוע אל-אצל אחי פי אל-סעודיה, עמ' 70-71.
- .37. CDLR press release, September 19, 1994; אל-רפאעי, אל-משרוע אל-אצל אחי פי אל-סעודיה, עמ' 71.
- .38. CDLR press release, September 14, 1994. ה-CDLR היה המקור היחיד שפרסם הודעה זו.
- .39. CDLR press release, September 28, 1994, בתגובה להודעה סעודית רשמית.
- .40. CDLR press release, September 14, 1994; Associated Press, September 18, 1994.
- .41. CDLR press release, September 24, 1994.
- .42. CDLR press release, September 25, 1994.
- .43. Emmanuel Sivan, "Eavesdropping on Islam", *Middle East Quarterly* 2 (March 1995), pp. 13-24. (ציטוט של קטעים מתוך שני נאומיו המוקלטים של אל-חואלי).
- .44. Deutsche Press Agentur (DPA), December 10, 1994. (ציטוט ריאיון עם נאאף ב-*Der Spiegel*).
- .45. הבחירה בכותרת זו סימלה את דבקו במטרה והוכירה מאמר בעל אותה כותרת מאת סמי שוכת, הלאומן העיראקי ומנכ"ל משרד החינוך של עיראק בשנות השלושים. המאמר היה תמליל של נאום שנסא לפני קבוצת סטודנטים אשר התכוננו לטירונות צבאית. "The Profession of Death", in Sylvia Haim (ed.), *Arab Nationalism: An Anthology* (Berkeley: University of California Press, 1976), pp. 97-99.
- .46. את התמליל המתורגם של ההרצאה המוקלטת "מאחורי הסורגים" (Behind Bars) אפשר לקבל מארגון MIRA, שכתובת אתר האינטרנט שלו היא www.miraserve.com/ffbars.zip. ותחת הכותרת צנאעת אל-מות (אומנות המוות) מ-Azzam Publications, ארגון ג'האדיסטי, שכתובת אתר האינטרנט שלו היא www.azzam.com.
- .47. ראו: אל-חקוק מס' 49, 24 במאי 1995; *CDLR Monitor*, no. 49, May 26 1995.
- .48. *CDLR Monitor*, no. 31, January 20, 1995.
- .49. CDLR, "Prince of the Month — Sultan bin Abdel Aziz", 1995.
- .50. *CDLR Monitor*, no. 30, January 13, 1995.
- .51. *CDLR Monitor*, no. 31, January 20, 1995.
- .52. *CDLR Monitor*, no. 54, June 30, 1995.
- .53. *CDLR Monitor*, no. 55, July 7, 1995; אל-חקוק מס' 55, 5 ביולי 1995.
- .54. ראו: אל-חקוק מס' 58, 26 ביולי 1995; *CDLR Monitor*, no. 58, July 28, 1995.
- .55. *CDLR Monitor*, no. 42, April 7, 1995.

- .56 *CDLR Monitor*, no. 29, January 6, 1995; *CDLR Monitor*, no. 34, February 10, 1995.
- .57 AFP, November 14, 1995, in "Rights Group Expect More Bombings", FBIS-NES-95-219, November 14, 1995, p. 24.
- .58 Reuters, November 16, 1995.
- .59 *CDLR Monitor*, no. 40, March 24, 1995; *CDLR Monitor*, no. 76, November 29, 1995; *CDLR Monitor*, no. 78, December 15, 1995; *CDLR Communiqué*, no. 42, December 11, 1995.
- .60 ראו: אל-קדס אל-ערבי, 19 בינואר 1995.
- .61 ראו: אמיר ויסברוד, תוראבי; דובר האסלאם הקנאי (תל אביב: מרכז דיין, 1999).
- .62 הודעה של CDLR לעיתונות מאת אל-מסערי, 4 במרס 1996 (גרסה אנגלית של ההודעה לעיתונות - 5 במרס 1996); *CDLR Communiqué*, no. 44 (by Faqih), March 7, 1996; אל-חקוק (מאת פקיה), מס' 90, 7 במרס 1996. ראו גם את ההודעה שנשלחה בפקס על ידי עבדאללה בן סלימאן אל-מסערי, "מייסד הוועד ויושב-ראש ה-CDLR", בריאד, 17 בחודש שואל שנת 1416 (7 במרס 1996); ועל ידי "חברי המג'לס אל-שורא של ה-CDLR בחצי-האי ערב", בכרידה, 17 בחודש שואל שנת 1416 (7 במרס 1996); אל-אצל'אח, מס' 1, 16 במרס 1996. כל המסמכים נמצאים ברשות המחבר.
- .63 הצהרה משותפת של MIRA ו-CDLR, 11 במרס 1996.
- .64 "Dispute Around CDLR" - שיחה ב-Jazirah-Net-al-שהופצה על ידי ה-CDLR באמצעות MSANEWS, 6 באוקטובר 1996.
- .65 ראו: שרק אל-אוסט, 7 במרס 1996.
- .66 ראו לדוגמה: *CDLR New Year's Address*, September 26 - MSANEWS September 27, 1996; *Compass News Service*, August 23, 1996. אל-שרק אל-אוסט, 9 בספטמבר 1996; *רוז אל-יוסף*, 9 בספטמבר 1996.
- .67 ראו: אל-שרק אל-אוסט, 9 בינואר 1997; *Financial Times*, January 12, 1997; *Middle East*, February 1997; וכן הודעות שונות מטעם ה-CDLR שנשלחו באמצעות האינטרנט לכמה סוכנויות, בהן MSANEWS וקבוצות Usenet, בתאריכים 2 באפריל, 23 במאי ו-27 בדצמבר 1997. (העתקים מצויים ברשות המחבר). ראשי התיבות MAST נשמעים כמו המילה must - חייב, ועל כן היה אפשר לשלב את שם הארגון במשפט כגון: Fahd MAST go! - פהד חייב ללכת!
- .68 ראו: אל-אצל'אח מס' 16, 1 ביולי 1996.

פרק חמישי

מתקפת ה'אפגנים' הסעודים

שיטות הפעולה של "השיחיים המעוררים" ושל קבוצות כגון "הוועד להגנה על הזכויות הלגיטימיות" (CDLR) ו"התנועה לרפורמה אסלאמית בחצי האי ערב" (MIRA) היו בעיקרן לא-אלימות. מטרתן הייתה להשמיע את קול האופוזיציה ולחתור תחת למונופול על האסלאם שאל סעוד תבעו לעצמם, ואת טענתם ללגיטימיות של המשטר, הנובעת ישירות ממונופול זה. הטכניקות שקבוצות אלה השתמשו בהן כללו הפצת קלטות שמע והגשת עצומות מנומקות בקפידה הכוללות דברי ייעוץ ותוכחה. ואולם למג'אהדין, אזרחים סעודים מוותיקי הלחימה נגד ברית המועצות באפגניסטן, הייתה דעה אחרת על הדרך שיש לנהוג בה.

גילויי אלימות

ב-13 בנובמבר 1995 הרעיד פיצוץ את מרכז ריאד. בדיווחים ראשונים בסעודיה נמסר רק כי בפיצוץ נהרגו כמה אמריקנים, בלי שצוין טיבו של יעד הפיגוע.¹ ואולם פקידים בארה"ב אמרו כי האמריקנים שנהרגו הועסקו על ידי "משרד מנהל התכנית" (the Office of the Program Manager/Saudi Arabian National Guard – OPM/SANG) של המשמר הלאומי הסעודי, ומקורות אחרים הוסיפו כי הבניין שבו אירע הפיגוע היה מרכז התקשורת, בן שלוש קומות, של המשמר הלאומי הסעודי. בשעת הפיצוץ היו בבניין כמעט חמישים יועצים אמריקנים. במשך עשרים ושתיים שנה הפעיל צבא ארה"ב תכנית שאורגנה על ידי מפקדת האספקה ואשר נועדה לספק צוותים אזרחיים וצבאיים שיאמנו את המשמר הלאומי הסעודי.² בפיגוע נהרגו חמישה אמריקנים ושני הודים, ונפצעו כשישים. בהרוגים האמריקנים היו חייל אחד בשירות סדיר וארבעה אזרחים.³ החמישה נמנו עם התגבורת האמריקנית הבולטת לעין שהוצבה באזור הנגיד המרכזי. התגבורת כללה חיילים במדים, שערכו את קניותיהם בסופרמרקטים של ריאד, ועובדי תחנת רדיו של צבא ארה"ב, ששידרה חדשות מהבית ומוזיקת רוק-אנד-רול שהגיעו לכל רחבי המדינה, ואפילו לג'דה.⁴

היעד לפיגוע נבחר כנראה מראש. לדברי אחד התושבים באזור, כשלושה חודשים לפני הפיצוץ הופצו בשכונה כרוזים המזהירים את הזרים התומכים במשפחת המלוכה הסעודית כי הם נתונים בסכנה.⁵ פקיד בשגרירות הבריטית אישר כי "חודשים אחדים"

לפני האירוע נתקבלה בשגרירות אזהרה מקבוצה אסלאמית מיליטנטית. שגריר ארה"ב בערב הסעודית, ריימונד מאבוס (Mabus), אישר גם הוא שארה"ב קיבלה אימים דומים.⁶ שלוש קבוצות לא מוכרות קיבלו עליהן אחריות לפיצוץ. הראשונה הייתה נמור אל-ח'ליג' (נמרי המפרץ), שממנה נתקבלו שתי שיחות טלפון בסוכנות הידיעות Agence France-Press (AFP) בניקוסיה, קפריסין. "ההתקפות יימשכו עד לעזיבתו של אחרון החיילים האמריקנים", אמר המטלפן.⁷

הקבוצה השנייה שקיבלה עליה אחריות לפיגוע הייתה חרכת אל-תע'יר אל-אסלאמיה אל-ג'נאח אל-ג'האדי פי אל-ג'זירה אל-ערביה (התנועה האסלאמית לשינוי, פלג הג'האד בחצי-האי ערב). ארגון זה שיגר בחודשים אפריל ויולי 1995 הודעות פקס לסוכנויות ידיעות ולעיתון אל-קדס אל-ערבי המתפרסם בלונדון, ובהן איים כי יבצע פיגועים נגד "כוחות הצלבנים" אם הללו לא יסתלקו מחצי-האי ערב; אם לא יעזבו, ייהפכו הזרים – כמו גם כוחות הצבא הסעודיים ובני משפחת המלוכה – ל"יעדים לגיטימיים". בהודעה לעיתונות האשים הארגון את המשטר הסעודי בלחימה נגד האסלאם ונגד הרפורמיסטים והדרשנים הלגיטימיים. בהודעה שנשלחה באפריל צוין 28 ביוני כמועד האחרון לעזיבת הכוחות הזרים.⁸

קבוצה שלישית שקיבלה עליה אחריות לפיגוע הייתה מנט'מת אנצאר אללה אל-מקאתלה (ארגון תומכי אללה המיליטנטים), שטענה כי הפיגוע היה "פעולת הג'האד הראשונה שלנו". חברה תבעו את יציאתה של ארה"ב מחצי-האי ערב ואת שחרור הפעילים הסונים הפונדמנטליסטים עמר עבד אל-רחמאן ורמזי יוסף (שהואשמו בהטמנת המטען במרכז הסחר העולמי ב-1993 בביו יורק), וכן את שחרורו של בכיר החמאס הפלסטיני מוסא אבו מרוזק. נוסף על כך האשימה הקבוצה את הממשל הסעודי בהטלת הגבלות על העלמאא ובאי-יישום של השריעה. בהודעה לתקשורת הצהיר הארגון כי יכריז על "ביעה עלא אל-מות פי סביל אללה (שבועת אמונים למות למען האל) אם לא ימולאו תביעותיו".⁹

באותה העת היה זה הפיגוע הגדול ביותר מסוגו בתולדות ערב הסעודית. בכירים סעודים מיהרו להצהיר שהאירוע אינו מעיד על קשיים כלשהם בממלכה ו"אינו משקף בשום אופן את מידת יציבותה של ממלכת ערב הסעודית".¹⁰ עם זאת, לא היה עוד ביכולתו של השלטון להמשיך ולהסתיר מאזרחיו סוג כזה של פעילות אופוזיציונית. העיתונות הסעודית דיווחה על האירוע במלואו, והממשל הודה כי על פי החשד אזרחים סעודים הם שביצעו את המעשה.¹¹ הפיצוץ היה בבחינת הסלמה ניכרת בפעילות הסונית-קיצונית, שבמשך שנים רבות הייתה בעלת אופי לא אליים. באפריל 1995 אירע פיצוץ מול מעונו של השגריר הסעודי ביוון. אדם אחד נהרג, ואולם התקשורת כמעט לא סיקרה את האירוע.¹² היה גם דיווח על כך שבנובמבר 1995 סיכלו הסעודים ניסיון פיגוע במשרד ההגנה ובבניין Petromin Oil בריאד, דיווח שממשלת סעודיה הכחישה בתוקף.¹³

פריצת הדרך הראשונה בחקירה הפיגוע אירעה בתחילת פברואר 1996, כאשר פקיטון הודיעה על גירושו לערב הסעודית של חסן אל-סוריחי – אזרח סעודי שהיה מגא'הד (לוחם קודש) במלחמת אפגניסטן.¹⁴ ה"אפגנים" הערבים,¹⁵ כפי שכונו המג'אהדין שלחמו נגד הסובייטים באפגניסטן, עמדו מאחורי רבות מהתקפות הטרור האסלאמי שאירעו ברחבי

העולם בשנות ה-90, ושמומנו על ידי הפונדמנטליסט הקיצוני הסעודי אסאמה בן לאדן. מאז שובם מאפגניסטן הם השתתפו במאבקים של מוסלמים, החל מבוסניה עבור דרך מרכז אסיה וכלה במצרים. יש האומדים את מספר ה"אפגנים" הסעודים בכ-5,000 לוחמים. בזמן מלחמת אפגניסטן זכו המג'אהדין לעידוד ולמימון מטעם ההנהגה הסעודית. על פי דיווחים, גם אישי הדת הבכירים שיח' עבד אל-עזיז בן באז ושיח' מחמד אל-צאלח אל-ע'ת'ימין השמיצו דברי תמיכה בלוחמים.¹⁶

מאז הוסגר לערב הסעודית נעלמו עקבותיו של אל-סוריהי, אך סביר להניח שהוא סיפק מידע חיוני לרשויות. ב-22 באפריל הודיע שר הפנים הנסיך נאאף בן עבד אל-עזיז על מעצרו של ארבעה חשודים בפגיעו.¹⁷ הארבעה – ריאד סלימאן אסחאק אל-חג'רי, עבד אל-עזיז פהד נאצר אל-מע'ת'ם, מצלח עלי עאאז' אל-שמראני וח'אלד אחמד אבראהים אל-סעיד – הופיעו בטלוויזיה הסעודית וקראו מן הכתב ארבע הודאות כמעט זהות. תוך כדי הקראת ההודאות הציג מצלח אל-שמראני תרשימים ומפות של הפעולה. אל-מע'ת'ם אמר כי גמלה בו ההחלטה שנוכחותם של כוחות ארה"ב בערב הסעודית מצדיקה מעשה של ג'האד, או מלחמת קודש. הוא וחבריו השיגו חומרי נפץ מתימן, עטו מלבושים בנוסח "פקיסטני", והסיעו את מכונית התופת אל עבר בניין OPM/SANG. לאחר שכיוונו את שערן ההשגיה, נמלטו משם ברכב אחר.¹⁸

כל ארבעת העצורים היו בשנות העשרים לחייהם. אל-מע'ת'ם סיפר כי בנעוריו החל להתקרב אל הדת, לגדל זקן וללבוש את הגרסה הקצרה יותר של הת'וב (גלימה ארוכה שהגברים במדינות המפרץ הפרסי נוהגים ללבוש), שהייתה אופיינית לאח'ואן – פלוגות המחץ הנאמנות של אבן סעוד שפעלו בתחילת המאה העשרים. שלושה מהם מסרו כי עברו אימונים באפגניסטן והשתתפו שם בקרבות נגד הסובייטים. בהצהרתם אמרו גם כי שלושה אנשים השפיעו על השקפת עולמם: עזאם אל-מקדסי, המוכר בכינוי "אבו מחמד", מנהיג הארגון הירדני הקנאי ביעת אל-אמאם (נאמנות למנהיג הדתי), שהיה אסור בבית כלא ליד עמאן; בן לאדן; ומנהיג ה-CDLR מחמד אל-מסערי. אל-מע'ת'ם מסר כי ביקר פעמים אחדות אצל אל-מקדסי בממלכה ההאשמית וכי התרשם מרעיונותיהם של שלושת האישים הללו, אשר העזו להכריז ברבים על כפירתן (כפ'ר) של המדינות הערביות והמוסלמיות ושל מועצת בכירי העלמאא בערב הסעודית.¹⁹ בהודאתו המצולמת גינה אל-מע'ת'ם את הממלכה הסעודית על שאינה דבקה בשריעה ועל היותה בעלת-בריתן של מדינות לא-מוסלמיות. הוא גם תקף את מועצת בכירי העלמאא על שהסכימו למדיניות זו בלי לערער עליה.²⁰

אל-שמראני אמר בהצהרתו כי הוא גידל את זקנו וקיצר את בגד הת'וב שלו מאותם טעמים. הוא התוודע אל קבוצת חברים שהיו מחסידיו של עבדאללה בן אל-ג'ברין, איש דת בכיר ואחד ממייסדי ה-CDLR. בהיותו בן 16 התגייס לצבא הסעודי, אך עזב כעבור שנה כדי לצאת וללחום באפגניסטן. לדברי משפחתו, בעת ששהה באפגניסטן הוא נהפך למג'אהד קנאי, שלא אחת הצהיר כי היה מוכן למות שם כשהיד. אל-שמראני שב לממלכה בתחושת ניכור כלפי המשטר שאותו שירת בעבר. הצבא לא הסכים להחזירו לשורותיו. הוא עסק בעבודות בזוויות ומכר סחורה מעגלת רוכלים. אחד מאחיו של אל-שמראני אמר כי "מצלח היה משוכנע שעליו להרוג אמריקנים".²¹

אל-מע'ת'ם, אל-שמראני ושותפיהם הוצאו להורג בעריפת ראש ב-31 במאי 1996 במרכז ריאד. משרד הפנים הסעודי הצהיר: "אנו פונים לאל כדי שיגן על ארצנו... ויפקח את עיניו של הנוער הסעודי ושל האומה כולה כדי שיוכלו לראות מה זוממים נגדם אויביהם."²²

המגמה הג'האדיסטית: אסאמה בן לאדן והוועדה לייעוץ ורפורמה

ארבעת הצעירים שהוצאו להורג באשמת ביצוע הפיגוע בריאד הושפעו מאסאמה בן לאדן, בנו של איל-הון סעודי מענף הבנייה. שלא כמו השיחיים המעוררים תמך בן לאדן בגלוי בפעילות אלימה. בחרטום בירת סודאן, משם פעל בתחילה, הוא ייסד את הארגון המייעץ להגנה על הזכויות האסלאמיות החוקיות, ובאפריל 1994 הודיע על תמיכתו ב-CDLR.²³ בלונדון הקים בן לאדן ארגון נוסף, היאת אל-נצ'יחה ואל-אצלאלת (הוועדה לייעוץ ורפורמה). הוא גם החל להוציא לאור שלושה כתבי עת: אל-ימן אל-קברא, אל-חג'אז אל-קברא, אל-שעלה. כתבי העת, שדמו מאוד זה לזה, הביעו תמיכה ב-CDLR, תקפו את המשטר הסעודי, ועוטרו בנדיבות בתמונותיו של בן לאדן. מטרתם המוצהרת של כתבי העת, כפי שהשתמע מהמפה שפורסמה בכל אחד מהם, הייתה לשים קץ לקיום המדינה הסעודית ולחלק את חצי-האי ערב לשתי מדינות, "חג'אז רבתי" ו"תימן רבתי."²⁴ באפריל 1994 הודיעו הסעודים כי הם שוללים מבן לאדן את אזרחותו. על פי הודעת משרד הפנים, "התנהגותו הבלתי אחראית" של בן לאדן נוגדת "את האינטרסים של הממלכה" ועלולה "לסכן את יחסיה עם ידידותיה בעולם."²⁵ במאי או ביוני 1996 עזב בן לאדן את ח'רטום לאחר שגורש משם על ידי שלטונות סודאן, בעקבות עסקה שעשו עם הממשל הסעודי.²⁶ הוא קבע את מפקדתו החדשה באפגניסטן תחת חסותה של מיליצית הטאלבאן ששלטה במדינה, ומשם יצא בהודעות לתקשורת ונפגש עם עיתונאים. בן לאדן ייצג את הזרם ה"ג'האדיסטי" באופוזיציה הסעודית. הוא השמיע קריאות מפורשות ביותר לגירוש כוחות ארה"ב מחצי-האי ערב, "ארצן של מכה ומדינה". במסמך שכותרתו "הכרזת מלחמה" כינה בן לאדן את "כיבוש" חצי-האי ערב על ידי ארה"ב "הגדולה במתקפות... שסבלו מהן המוסלמים... מאז מות הנביא". מלבד חובת האימאן (אמונה), כתב, לא הייתה חובה חשובה יותר למוסלמי מגירוש האמריקנים. הפיגועים בריאד ובט'הראן (פרטים נוספים על הפיגוע בט'הראן, שאירע ביוני 1996 ואשר נהרגו בו 19 חיילים אמריקנים, ראו בפרק 6), אמר בן לאדן, היו בגדר אזהרה ותגובה על הקנוניה שנרקמה בין "הברית הצלבנית-ציונית" לבין משטרו של המלך פהד לכלוא ע'למאא צדיקים כגון השיחיים המעוררים. הוא נזף בכוחות הביטחון ובמשמר הלאומי הסעודי, באומרו שהמשטר גזל מהם את תפקידם כאשר פנה לאמריקנים להגן על הממלכה. "אין זה מפתיע", האשים בן לאדן, "שהמלך עצמו עונד צלב". הוא יעץ לאנשי כוחות הביטחון לפעול בקבוצות קטנות וסודיות ולנהל מלחמת גרילה נגד חיילי ארה"ב.

לטענתו, היה עליהם גם לסייע למג'אהדין בנשק, בתחמושת ובמודיעין. לדבריו, אף שהאחריות למצב הקודר הייתה מוטלת על הממשל, היה על העם לרכז את מאמציו נגד "האויב האמריקני".²⁷

בן לאדן גם השמיע דברי התגרות כלפי ארה"ב, באומרו שזו גילתה מורך לב כאשר נמנעה מלהגיב בכמה תקריות: בעת הריגתם של חיילי המרינס ב-1983 בבירות; כאשר הסיגה את כוחותיה בדצמבר 1992, בעקבות ניסיון לפגוע בעדן בחיילים שהיו בדרום לסומליה; וכאשר עזבה את מוגדישו באפריל 1993, לאחר שהסומלים פתחו באש על חייליה.²⁸ בדף מידע מיוחד שפרסמה ארה"ב היא קשרה את בן לאדן לפיגוע בעדן.²⁹ הוא, מצדו, קיבל עליו אחריות גם להתקפה במוגדישו, באמרו: "אלה היו קרבות מוצלחים. גרמנו בהם אבדות כבדות לאמריקנים. במוגדישו נהגנו לצוד אותם ממש".³⁰

אמנם בן לאדן לא הרחיק לכת עד כדי קריאה להתקפות אלימות נגד המשטר הסעודי, אך הוא הטיח בו ביקורת חריפה על שכלא את מי שכינה "העלמאא שלנו" – הכוונה לאל-עודה ואל-חואלי – ואיבד בכך, לטענתו, את הלגיטימציה השלטונית שלו.³¹ בן לאדן ואחרים כדוגמתו ראו בעלמאא הקיצונים את מנהיגיהם. הוא התלונן על שהשלטון רומם אדם כמו בן באז לדרגה של מופתי כללי "בגלל חולשתו, גמישותו, והקלות שבה אפשר להשפיע עליו... על כן, דור שלם של בני נוער גדל לאור האמונה שבן באז הוא האדוק והנבון ביותר מכל האנשים". בן לאדן המשיך:

לאחר כל אלה החל הממשל להכות באמצעות שבטו של בן באז בכל תכנית תיקונים שהציעו חכמי הדת... ואף הצליח לחלץ פתוא... המתירה את כניסתם [של] צלבני העת החדשה לארצנו... לאחר מכן השתמש במכתב מטעם [בן באז]... כדי לשים במאסר את חכמי הדת ישרי הדרך. על כן התערער אמונו של העם ושל הנוער בכך באז... אך אמונם בחכמי הדת הפעילים, בעיקר אלו הנמצאים בבתי הכלא, התחזק.³²

בפברואר 1997 העניק בן לאדן ריאיון לתכנית טלוויזיה בריטית, ובו איים על כוחות הצבא של ארה"ב.³³ הטאלבאן, מגניו במקום מחבואו באפגניסטן, התייחסו בזהירות לפרסום שממנו נהנה בן לאדן, בעיקר לאחר הריאיון שנתן לכתב הסי-אן-אן פיטר ארנט, ששודר במאי אותה שנה. בהסכם שנחתם לאחר מכן באותו חודש הכירו הסעודים בממשלת הטאלבאן, ובתמורה הסכימו אלה למנוע מבן לאדן להשמיע הצהרות אנטי-סעודיות.³⁴

באמצע פברואר 1998 פרסם בן לאדן בעיתון הלונדוני אל-קדס אל-ערבי את "ההכרזה על החזית האסלאמית העולמית לג'האד נגד היהודים והצלבנים". לאחר שהוקיע את "כיבוש" חצי-האי ערב על ידי ארה"ב ואת "הברית הצלבנית-יהודית" אשר המיטה הרס על עיראק, הוציא בן לאדן פתוא ובה נאמר כי "הריגת אמריקנים ובעלי בריתם, חיילים ואזרחים כאחד, היא חובה אישית של כל מוסלמי".³⁵ באוגוסט 1998 ביצע ארגונו של בן לאדן פיגועים בשגרירויות של ארה"ב בקניה ובטנזניה. ארה"ב ביצעה התקפות תגמול בסודאן ובאפגניסטן נגד מתקנים שנחשבו שייכים לבן לאדן.

מעצרו של בן לאדן עומד בראש סדר עדיפויותיהן של ארצות הברית ושל ערב הסעודית גם יחד. אף שרוב הפונדמנטליסטים הקיצונים בערב הסעודית אינם אלימים,

קשה לאמוד את ההשפעה שנודעה לבן לאדן על הממלכה או את מידת מעורבותו בפעולות אלימות בערב הסעודית. אם המשטר לא ימצא נתיבים הולמים בעבור ה"אפגנים" הסעודים, יש חשש שבן לאדן יקנה לו אוהדים נוספים.

הערות

1. Radio Riyadh, November 13, 1995, in "Riyadh Explosion Kills U.S. Personnel, Others—Cause of Blast Unknown", in Foreign Broadcast Information Service Near East and South Asia Daily Report FBIS-NES-95-218, November 13, 1995.
2. Reuters, November 13, 1995; *Financial Times*, November 14, 1995.
3. Associated Press, November 15, 1995; Reuters, November 23, 1995.
4. *New York Times*, August 15, 1996.
5. *Financial Times*, November 14, 1995.
6. Reuters, November 21, 1995; Associated Press, November 15, 1995; AFP, November 20, 1995, in "Radio Monte Carlo Reports Riyadh Explosion—UK Embassy Received Similar Threat", FBIS-NES-96-001, November 20, 1995.
7. AFP, November 13, 1995, in "Radio Monte Carlo Reports Riyadh Explosion—"Tigers of Gulf" Threatens Further Attacks", FBIS-NES-96-001, November 13, 1995.
8. ראו: אל-קדס אל-ערבי, 11 באפריל 1995; אל-קדס אל-ערבי, 3 ביולי 1995; *CDLR Monitor*, no.043; April 14, 1995. כל מסמכי ה-CDLR מצויים ברשות המחבר, ואפשר גם לקבלם על ידי משלוח דואל לכתובת cdlr@cdlr.net.
9. ראו: אל-קדס אל-ערבי, 15 בנובמבר 1995.
10. Saudi Press Agency (SPA), November 13, 1995.
11. רדיו מונטה קרלו, 15 בנובמבר 1995.
12. Compass News Service, April 20, 1995; אל-שרק אל-אוסט, 21 באפריל 1995.
13. ראו: אל-ערבי (קהיר), 27 בנובמבר 1995; אל-חיאת, 28 בנובמבר 1995.
14. Associated Press, February 3, 1996; Reuters, February 3, 1996; Reuters, February 4, 1996; אל-חיאת, 5 בפברואר 1996; אל-שרק אל-אוסט, 5 בפברואר 1996.
15. *Jane's Intelligence Review*, April 1, 1995; אל-מג'לה, 5-11 במאי 1996.
16. ראו: אל-צראט אל-מסתקים, אוגוסט 1994 (ריאיון עם המג'אהד הסעודי "אבו עבד אל-עזיז" בחזיק) שתורגם על ידי MSANEWS, 2 בדצמבר 1995, ונמצא בכתובת האינטרנט www.mynet.net. סיפורים על "מות הקדושים" של האפגנים הסעודים בבוסניה ודיווחים על מעצרים של מג'אהדין סעודים ומאסרם תוכלו למצוא בכתובת האינטרנט www.azzam.com, שם מצויים גם קישורים לאתר של חברת הנשק Smith and Wesson ולאיתרים אחרים, למי שמעוניינים במידע על לוחמה.
17. SPA, April 22, 1996.
18. ראו: אל-חיאת, 23 באפריל 1996; אל-שרק אל-אוסט, 23 באפריל 1996; אל-ג'זירה, 1 ביוני 1996.
19. ראו: אל-נסט, 29 ביולי 1996 (ריאיון עם אל-מקדיסי, המאשר את קיום הפגישה עם מועת'ת'ם).
20. ראו: אל-חיאת, 23 באפריל 1996; אל-שרק אל-אוסט, 23 באפריל 1996; *San Francisco Chronicle*, June 1, 1996.
21. ראו: אל-ג'זירה, 1 ביוני 1996; *San Francisco Chronicle*, July 10, 1996; *Boston Globe*, July 7, 1996.
22. SPA, May 31, 1996; Reuters, May 31, 1996; אל-חיאת, 1 ביוני 1996.
23. Dekmejian, "The Rise of Political Islam in Saudi Arabia"

24. ראו גם ב- *Guardian* (London), August 3 1994.
25. AFP, April 7, 1994.
26. ראו: אל-וסט, 21-15 ביולי 1996 (ריאיון עם שר המדינה הסודאני מצטטא עת'מאן אסמאעיל); אל-שרק אל-אוסט, 18 ביוני 1996.
27. Usama Bin Ladin, "Declaration of War", MSANEWS; תרגום לאנגלית תוכלו למצוא בכתובת האינטרנט <http://msanews.mynet.net/Scholars/Laden>.
28. Usama Bin Ladin, "Declaration of War", MSANEWS; תרגום לאנגלית תוכלו למצוא בכתובת האינטרנט <http://msanews.mynet.net/Scholars/Laden>.
29. U.S. Department of State, "Fact Sheet on Usama bin Muhammad bin Awad bin Ladin", August 14, 1996.
30. ראו: אל-קדס אל-ערבי, 27 בנובמבר 1996. אף שמרבית הראיות במשך השנה הצביעו על מעורבות שיעית בפיוע בט'הראן, אמרו בכירים בסי-איי-אי כי בן לאדן קשור אליו. דווח כי קיבל בן לאדן ברכות על הפיוע מאל-מסערי וכן מקנאי מוסלמי מצרי וירדני. *Washington Times*, October 24, 1996.
31. *Independent*, July 10, 1996.
32. ריאיון עם בן לאדן בנדאא אל-אסלאם, אוקטובר-נובמבר 1996, נמצא בכתובת האינטרנט <http://www.islam.org.au>. בן באז מונה למופתי הכללי ביולי 1993; ראו פרק 7.
33. Reuters, February 20, 1997.
34. *Washington Post*, April 11, 1997; Reuters, May 11, 1997; CNN, May 11, 1997; אל-אהרם, 13 באוגוסט 1997; אל-שרק אל-אוסט, 11 באפריל 1997; רדיו ריאד, 26 במאי 1997.
35. ראו: אל-קדס אל-ערבי, 23 בפברואר 1998. ראו גם: Bernard Lewis, "License to Kill: Usama bin Ladin's Declaration of Jihad", *Foreign Affairs* 77 (November–December 1998), pp. 14–19. שם תרגום חלקי של ההצהרה וכן פרשנות).

תעלומות ללא פתרון: האופוזיציה השיעית וההתקפה על מתקן הכוחות האמריקניים בט'הראן

אוכלוסיית המיעוט השיעי בערב הסעודית לא הייתה מעולם בבחינת איום על השלטון. עם זאת, בשנים 1979 ו-1980 פרצו התפרעויות של מקומיים, שנודעו בפי פעילים שיעים בשם ה"אנתפאדה" של המחוז המזרחי, וזאת נוסף על פעולות טרור במימון איראני, שאירעו אף הן באותו אזור הנתון בחסך כלכלי ופוליטי.¹ לאחר מלחמת המפרץ ב-1991, בעודו פועל לרסן את הסונים הפונדמנטליסטים-קיצונים, המשיך השלטון לפעול גם נגד השיעים וגרם בכך קורת רוח לסונים הקיצונים. בעיני הוואהבים, האסכולה השיעית נחשבת שרץ (עבודת אלילים), פולחן המקדש הפצים ואנשים ובכך נוגד את עקרון התוחיד (אחדות האל). בערב הסעודית חל איסור לקיים פולחנים שיעים מסוימים. אפילו ניסיונות להעמיד בסימן שאלה את אופן טיפולם של השלטונות במיעוט השיעי נחשבים סיבה להתנכלויות מצד השלטון. במרס 1992 נעצרו על פי הדיווחים שני סטודנטים בקמפוס של האוניברסיטה על שם המלך עבד אל-עזיז בג'דה, לאחר שהתווכחו עם אחד המרצים בנוגע לספר לימוד אשר עלב, לדעתם, באמונות השיעיות.² בספטמבר 1992 הוצא להורג בעריפת ראש אורח שיעי בעיר קטיף, לאחר שמשרד הפנים האשימו בהתנכרות לאסלאם ובהשמעת דברי נאצה נגד האל, הנביא מחמד והקוראן. היה זה ככל הנראה אירוע ראשון של הוצאה להורג בנסיבות כאלה בתולדות המדינה הסעודית המודרנית.³ בעת מלחמת המפרץ הייתה מרבית האופוזיציה השיעית מפורקת, ופעיליה נמצאו בגלות. בשנות השמונים הקימו חברי אופוזיציה את ארגון *מנט'מת אל-ת'ורה אל-אסלאמיה* (ארגון המהפכה האסלאמית), ובין השנים 1991-1980 הם הוציאו לאור כתב עת ושמו אל-ת'ורה אל-אסלאמיה. הדו-שיח בין השלטון הסעודי לאוכלוסייה השיעית עבר ממצב של עימות בשנות ה-80 למצב של חיפוש אחר אותנטיות תרבותית או אחר צורה יצירתית יותר של הבעת התנגדות בשנות ה-90. שינוי זה היה כרוך בהכרה של השיעים במגבלותיו של העימות ובניסיונות למצוא ערוץ חלופי שבו יוכלו לתת ביטוי לזהות השיעית ולתבוע שוויון חברתי.

לשם כך שינה הארגון השיעי האופוזיציוני את שמו לאל-חרכה אל-אצלאחיה (תנועת הרפורמה), וב-1991 החל להוציא לאור את כתבי העת אל-ג'זירה אל-ערביה בלונדון

ו-*Arabian Monitor* בושינגטון. כתבי עת אלה היו בעלי נימה מתונה, והתמקדו בהדגשת הפגיעה בזכויות האדם. הם קראו לסדר יום פרוגרסיבי בממלכה, וטיפלו בסוגיות נוספות מלבד אלה הנוגעות ישירות לשיעה. עד שנת 1994, עת החלו להופיע פרסומים של הוועד להגנה על הזכויות הלגיטימיות (CDLR), היו השיעים הקול האופוזיציוני היחיד מחוץ לגבולות סעודיה.

האופוזיציה השיעית מכה

ב-25 ביוני 1996 החריב פיצוץ אדיר את חלקו הגדול של קומפלקס הדירות "מגדלי אל-ח'בר" בטה'הראן, שבו השתכנו אנשי צוות של חיל האוויר האמריקני מכנף מטוסי הקרב מס' 4404 וכן חיילים בריטים וצרפתים שעסקו באכיפתו של איסור הטיסה בדרום עיראק, בחסות האו"ם. בפיצוץ נהרגו תשעה עשר בני אדם, כולם חיילי ארה"ב, ונפצעו קרוב לחמש מאות אנשי סגל מארה"ב וממדינות אחרות. מועצת בכירי העלמאא גינתה את הפיצוץ והכריזה כי הוא נוגד את עקרונות האסלאם. גם אם רוב הנפגעים לא היו בני דת האסלאם, הוסיפה המועצה, כל מי שרוצח בן דת אחרת הנמצא תחת חסותם של מוסלמים אשם ב"אחד החטאים החמורים ביותר, המוביל להכחשת האלוהים".⁴

שלוש קבוצות קיבלו עליהן אחריות לפיגוע. הראשונה, שנציג מטעמה התקשר למערכת עיתון לונדוני בשפה הערבית, הייתה ארגון לא מוכר – "לגיון הקדוש המעונה עבדאללה אל-ח'דיף". אל-ח'דיף היה סעודי שהוצא להורג ב-1995 באשמת תקיפתו ופציעתו של סוכן ביטחון סעודי. בהודעתה הקבוצה איימה כי ההתקפות יימשכו אם ארה"ב לא תסלק את חייליה מהמדינה. הקבוצה השנייה שקיבלה עליה אחריות הייתה "חזבאללה-המפרץ", וגם היא לא הייתה מוכרת עד אז. הודעתה הייתה סימן ראשון לאפשרות של קשר שיעי או איראני לפיצוץ. קבוצה שלישית ושמה *חרכת אל-תע'ייד אל-אסלאמיה אל-ג'נאח אל-ג'האדי פי אל-ג'זירה אל-ערביה* (התנועה האסלאמית לשינוי, פלג הג'האד בחצי-האי ערב) קיבלה עליה אחריות לפיגוע בהודעה שנמסרה ב-16 ביולי. קבוצה זו כבר קיבלה אחריות לפיגוע ב-1995 בריאד.⁵

כשהחלו חוקרים אמריקנים וסעודים לחבר את חלקי התצרף, צפו ועלו כמה תקריות אשר, במבט לאחור, היה בהן כדי לבשר על העומד להתרחש. לאחר הפיגוע של 1995 בריאד נתקבלו בשגרירות ארה"ב איומים כי ההתקפות יימשכו אם האנשים שנעצרו בעקבותיו יוצאו להורג. איומים אלה כללו "ציורים פרימיטיביים" אשר, לדברי מקורות אמריקניים, יכלו להתפרש כאיומים לפיגועים נגד מתקנים של ארה"ב.⁶ נוסף על כך העלתה חקירת ארה"ב כי בנובמבר 1995 ובחודשים ינואר, מרס, אפריל ומאי 1996, דיווחו אנשי ביטחון של חיל האוויר האמריקני בקומפלקס הדירות אל-ח'בר על אנשים המצלמים את מתחם הבניין ועוקבים באמצעות משקפות אחר המתרחש בו. באחד המקרים התנגשה מכונית במחסום ביטחון והזיזה אותו, ככל הנראה בניסיון לבחון את חוזקו ואת מידת ערנותם של אנשי הביטחון במקום.⁷

היו סימנים נוספים להכנות לקראת פעולות אלימות. ב-29 במרס 1996 עצרו אנשי מכס סעודים במעבר הגבול עם ירדן באל-חדית'ה נהג מכוננית ובה כשלושים ושמונה קילוגרמים של חומר נפץ ו-116 מטרים של פתיל נפץ. המכוננית הגיעה מעמק הבקעה הלבנוני, שהיה בשליטת הסורים. על סמך תחקורו של הנהג הסעודי, שיעי במוצאו, עצרו הרשויות הסעודיות עוד כמה אנשים.⁸ העובדה שכלי הרכב הגיע מעמק הבקעה הניעה גורמים בארה"ב לקשור, בשיחות פרטיות, את סוריה לפיגוע באל-ח'בר, בציינים כי חוקרים אמריקנים זיהו כמה אנשים שעברו דרך סוריה ואשר ערכו תצפיות על כמה אתרים בממלכה שבהם השתכנו חיילי צבא ארה"ב. בתגובה לאמירות אלה אמר הנסיך בנדר בן סלטאן, שגריר ערב הסעודית בארה"ב, כי סוריה "לא הייתה בשום אופן" קשורה לפיצוץ.⁹

הסעודים לא מיהרו לספק מידע, והדבר יצר מתחים חמורים ביחסי ארה"ב-סעודיה. תוצאות החקירה החלו להצביע על מעורבות איראנית, אם כי לא שללו גם קשר סורי אפשרי. ויליאם פרי, אז מזכיר ההגנה האמריקני, אמר ב-9 ביולי 1996 בהופעה לפני ועדת הביטחון של הסנט כי נראה ש"ארגון טרור בינלאומי עתיר ניסיון ובעל מקורות מימון נכבדים" נתן סיוע למבצעי הפיגוע. גורמים בכירים בפנטגון ציינו בעילום שם כי לנוכח ממדי הפצצה ורמת התחכום שלה מתחזקת ההשערה שארגון מחוץ לממלכה, או אולי ממשלה של מדינה אחרת, עומדים מאחורי הפיצוץ. הדבר הניע את האמריקנים לחקור קשר אפשרי לעיראק או לאיראן. "אם נגיע למסקנה שמדינה אחרת הייתה אחראית לפיצוץ", אמר פרי, "יהיה עלינו להגיב".¹⁰

בראשית אוגוסט 1996 אמר פרי דברים מפורשים יותר. כאשר נשאל אם הסעודים מצאו קשר לטרוריסטים בינלאומיים, אמר פרי: "כן, אני מצפה שיימצא קשר בינלאומי". הוא הוסיף כי "ייתכן" שאיראן היא האחראית, וכי אופן התגובה כבר נדון "בקווים כלליים" בשיחות עם צרפת ובריטניה.¹¹ נרמז שאותם טרוריסטים בינלאומיים השתייכו לארגון חובאללה. פרי התייחס כנראה לסדרת מעצרים במחוז המזרחי של הממלכה, שדווח עליהם בפעם הראשונה ב-5 באוגוסט. היומון הלונדוני אל-קדס אל-ערבי, אחד המקורות הבינלאומיים היחידים בשפה הערבית שלא היו תחת פיקוח סעודי, ציטט "מקור מוסמך" שציין את דבר מעצרים של שלוש מאות שיעים. העצורים השתייכו לאגף באופוזיציה השיעית שלא היה מרוצה מההסדר שהגיעו אליו קבוצתו של תופיק אל-שיח' והממשל הסעודי ב-1993 (ראו פרק 7 להלן). לדברי הקבוצה, ההסדר היה אמור להקל את ההגבלות על הפעילות השיעית ולאפשר לשיעים להשתלב בעמדות מפתח בממשלה, אך הוא נכשל.¹² נוסף על כך, מקורות ישראלים היו בטוחים למדי בדבר מעורבותו של חובאללה.¹³ בדיווחים משיקים נמסר על מעצרים של שישה סונים, "אפגנים" סעודים מהעיר אל-ח'בר. מקור סעודי אמר בעילום שם כי הרשויות הצליחו לקשור כמה מהעצורים גם לפיגוע של נובמבר 1995 בריאד.¹⁴

גורמים במערב ובמדינות ערב, שעקבו אחר המתרחש במחנות האימונים של חובאללה בעמק הבקעה, ציינו כי לאזור הגיעו מספר רב של ארגוני טרור - הן שיעים והן סונים - מבחריין, אלג'יריה, מצרים וערב הסעודית. באמצע אוגוסט 1996 נודע כי המודיעין הסעודי מצא באתר הפיצוץ בטהראן מרעום אלקטרוני מהסוג שהיה בשימוש אצל

חזבאללה, וכן קלטת וידאו שבה נראים ככל הנראה סעודים בעת אימוניהם במזרח לבנון. על פי אותו דיווח, מספר הסעודים שנעצרו בידי הרשויות הסעודיות ב-29 במרס במעבר הגבול אל-חדית'ה היה ארבעה – ולא אחד, כפי שנמסר בתחילה – ו"מקצתם" היו שיעים.¹⁵ בשלהי אוגוסט החלו להופיע דיווחים כי טכנאים איראנים וסעודים שהיו מעורבים בפיצוץ של 25 ביוני נשאו עליהם דרכונים סוריים, וכי כלי הנשק שהוברחו מלבנון ומסוריה לערב הסעודית נושאים סימונים ומספרים סידוריים התואמים את מאגרי המלאי שבשתי מדינות אלה.¹⁶

בראשית ספטמבר פרסמו פעילים שיעים בערב הסעודית האשמות בדבר מעצרים שערכו הרשויות בקרב בני עדתם. קבוצה ושמה תג'מע עלמאא אל-חג'אז (איגוד העלמאא של החג'אז) מתחה על מעצרו של חג'ת אל-אסלאם האשם מחמד אל-שח'צי, חכם דת שיעי מאל-אחסאא, ונקבה בשמותיהם של עוד 23 חכמי דת שיעים שנעצרו לא מכבר. קבוצה אחרת, "הוועד להגנה על זכויות האדם בחג'אז", פרסמה גם היא הודעה דומה.¹⁷ באותו זמן הצהירו התנועה לרפורמה אסלאמית בחצי האי ערב (MIRA) וגורם רשמי סעודי, שנשאר בעילום שם, כי כמה סונים נעצרו בחשד למעורבות בפיצוץ.¹⁸ ערב הסעודית מעולם לא פרסמה הודעה רשמית בדבר מאסרים בעקבות הפיגוע בט'הראן, אולם דיווחים בעיתונות על מעצרים ועל הודאות של שיעים הקשורים לאיראן המשיכו לפרוץ. באמצע ספטמבר אישרו מקורות דיפלומטיים מהימנים את דבר המאסרים, וציינו כי רשויות סוריה הסכימו לדרישת הסעודים לעצור את ג'עפר אל-מרזוק אל-שוחאא, סעודי ממוצא שיעי שחי בסוריה. כאשר הגיעו נציגי הסעודים לעצור אותו, הודיעו להם הסורים כי אל-שוח'אא התאבד בתאו. הסעודים לא קשרו באופן רשמי איש מהעצורים לאיראן. ההשערות סביב עובדה זו התמקדו בחששם של הסעודים מפני השלכות אפשריות של פעולת תגמול אמריקנית נגד איראן.¹⁹

רבים מן העצורים היו חברי ארגון "חזבאללה הסעודי", שפעל במסגרת איגוד העלמאא של החג'אז. עם זאת, לא היה ברור אם המעצרים היו קשורים באופן ספציפי לפיצוץ, או שמא הפיצוץ פשוט סיפק לרשויות הזדמנות נוחה לכלוא מתנגדים שיעים. מנהיגים שיעים בקטיף אמרו שהקבוצה הגבירה את פעילותה בשנת 1993, משום שדחתה את ההסדר שנעשה בין המלך פהד לבין קבוצות שיעיות אחרות. הם ציינו גם ששיח' ג'עפר אל-מבארק, מנהיג ארגון חזבאללה הסעודי, היה נתון במעצר.²⁰ פקידים סעודים סירבו להגיב על שאלות בנוגע למעצרים.²¹

על פי דיווחים, בראשית חודש נובמבר הגיע חוסין בן מבארק, מי שנחשב חבר בכיר בחזבאללה הסעודי, לביקור בעמק הבקעה בלבנון, ונפגש שם עם חברי הארגון שנמלטו מסעודיה דרך איראן.²² באמצע נובמבר ביטלה משלחת סעודית ביטחונית, שהייתה אמורה לחקור את הקשר שבין חזבאללה הלבנוני לסעודי, את נסיעתה לביירות בעקבות המבוכה שגרם פרסום דבר הפגישה בין מובארק לחברי ארגונו.²³ בתוך כך, ארגון שיעי שפעל בתחומי הממלכה – חזבאללה אל-חג'אז – החל לאיים כי יפגע ביעדים אמריקניים וסעודיים אם יאוונה רע ל"סונים ולשיעים" העצורים בידי הרשויות. לקראת סוף החודש השמיעה גם התנועה האסלאמית לשינוי איום דומה. הרשויות הסעודיות ביצעו כמה מעצרים שמנעו מאיומים אלה לצאת אל הפועל.²⁵

בנובמבר, בעקבות תלונות של הבולשת הפדרלית (אף-בי-איי) בדבר אי-שיתוף פעולה מצד הסעודים, טס ראש הבולשת דאו לואיס פרי (Louis Freeh) לריאד. על פי "מקורות יודעי דבר" מסרו פקידים סעודים לידי של פרי הודאות ומידע המבוסס על האזנות, אשר העידו כי שיעים סעודים שהוכשרו בלבנון בסיוע ממשלת איראן הם שביצעו את הפיגוע בט'הראן. בהודאותיהם הם הצהירו כי המודיעין האיראני גייסם לשורותיו במהלך חגיגה שיעית דתית שנערכה בדמשק.²⁶

מה שבלט במיוחד במרבית הדיווחים היה היעדרה של התייחסות רשמית כלשהי מצד הסעודים. שר הפנים הנסיך נאאף בן עבד אל-עזיז אמר באמצע חודש דצמבר 1996 שהחקירה "לא תאריך עוד זמן רב". הוא קרא לציבור להתעלם מכל ההצהרות בנוגע לפיגוע שלא הגיעו משלטונות הממלכה.²⁷

בינואר 1997 גילו מקורות אמריקניים, אשר על פי דיווחים הסתמכו על מידע שמסר להם ראש המודיעין הסעודי הנסיך תרכי בן פיצל, כי אורח סעודי שיעי, אחמד מע'סל, הוא המוח שמאחורי הפיגוע, וכי על פי הסברה הוא נמצא באיראן.²⁸ במרס אותה שנה עצרו רשויות קנדיות באוטווה את האני עבד אל-רחים אל-צאיע', סעודי בן העדה השיעית מהעיר סיחאט שבמחוז המזרחי, בחשד למעורבות בפיגוע באל-ח'בר. האיש נכנס לקנדה באמצע אוגוסט 1996 והגיש בקשה לקבל מעמד של פליט. סביר להניח שכבר מאותו מועד הוא היה נתון במעקב, כפי הנראה בשל מידע על אודותיו שסיפקו ממשלות ארה"ב וסעודיה. רשויות החוק האמריקניות והסעודיות סברו שאל-צאיע' נהג במכונית המילוט. האף-בי-איי הודה לסעודים רשמית על "פעילותם הערנית" ועל "הסיוע הרב בזיהויו ובאיתורו" של אל-צאיע'.²⁹

בראיונות שנערכו עמו בתא המעצר מסר אל-צאיע' גרסאות סותרות בעניין מקום הימצאו ביום הפיגוע ובנוגע לשיוכו הפוליטי. באחת ההודמנויות אמר שהיה בסוריה, אולם אחר כך טען שהיה באיראן. בתחילה אמר שהשתייך ל"תנועה פוליטית שחתרה לדמוקרטיה בערב הסעודית", אך לאחר מכן הכחיש כל קשר לתנועות כאלה. אל-צאיע' אמר גם שחשש לחזור לערב הסעודית משום שממשלתה רדפה את אורחיה בני המיעוט השיעי.³⁰ היו גם עדויות על מגעים שניהל עם שגרירות איראן באוטווה. מעצרו העיד כי בארה"ב גברה הנכונות לקבל את התאוריה הסעודית ולפיה שיעים סעודים הם שביצעו את ההתקפה בסיוע איראני, ושאתדים מאלה שנעצרו בתחומי הממלכה היו מעורבים בפרשה. האף-בי-איי, שלא הצליח למלא תפקיד מרכזי בחקירה, התייחס לפני כן בספקנות לתאוריה זו.³¹

בסוף חודש מרס הציג שירות הביטחון והביון הקנדי (CSIS) לפני בית המשפט הפדרלי הקנדי מסמכים התומכים בגרסת השירות ולפיה אל-צאיע' הוא טרוריסט שהיה מעורב בפיגוע באל-ח'בר. גרסת המסמכים הללו שנחשפה לציבור הייתה תמצית מצונזרת, ונראה כי היא תוצאה של חקירות ומעקבים סמויים שניהלו ארה"ב, קנדה וסעודיה. ה-CSIS אמר כי היה "יסוד סביר" לסברה שאל-צאיע' היה "חבר בחובאללה הסעודי, הידוע גם בשם חובאללה אל-חג'אזי". יתר על כן, הוסיף ה-CSIS, אל-צאיע' היה "משתתף ישיר" בפיצוץ של מגדלי אל-ח'בר, הוא ערך תצפיות באתר, ונהג בכלי רכב ש"סימן למשאית התופת להיכנס למגרש התניה". הקנדים נקבו רשמית גם בשמו של אל-שויה'את

- השיעי הסעודי שנמסר כי שלח יד בנפשו בכלא הסורי - כאחד "השותפים" למוזימה, ובשמו של מע'סל, שהיה לדבריהם "המוח" שמאחורי הפעולה.

מסמכי ה-CSIS, וכן חומר שמסר אל-צאיע' לכתב עת סעודי, מספקים תמונה כוללת בדבר פעילותו של האיש. אחדים מבני משפחתו היו פעילים באופוזיציה השיעית הסעודית, והוא התלווה אליהם לפגישות וסייע להם להוציא לאור כתבי עת מחתרתיים. במהלך פעילות זו פגש את אל-שוּיח'את ואת מע'סל, ונסע לסוריה, שם קרא לשיעים סעודים לעלות לרגל לקברה של זינב, נכדתו של הנביא. כמו כן התברר שאל-שוּיח'את התגורר בשכנותו בערב הסעודית, וכי למד בקום ויצר קשר עם המודיעין האיראני, אשר סיפק לו דרכון מזויף. בטופס הבקשה לקבלת מעמד של פליט הכחיש אל-צאיע' כי היה באיראן, אך הוא הודה בכך מאוחר יותר. הוא גם הודה כי היה בעבר חבר בחזבאללה הסעודי.³²

בתוך כך, בחודש אפריל הצליחו שירותי הביון של ארה"ב וסעודיה לקשור את בריגדיר אחמד שריפי, בכיר במשמרות המהפכה האסלאמיים של איראן, לאל-צאיע' ולפיצוץ.³³ מקור בארה"ב אמר כי "איראן הייתה הגורם המארגן מאחורי זה [ההתקפה]", אף שמקור אחר נקט נימה זוהירה יותר וציין שהראיות לא "הגיעו לרמה [הנחוצה] להעמדה לדין פלילי". מזכיר ההגנה האמריקני ויליאם כהן אמר שבידי ארה"ב אין ראיות של ממש הקושרות מדינה כלשהי קשר ישיר לפיגוע.³⁴ דבריו של כהן שיקפו את הבעייתיות הכרוכה בעצם החקירה. אילו נמצאו הוכחות בדבר מעורבות איראנית, הייתה ארה"ב נאלצת להגיב בפעולת תגמול. צעד כזה הצריך צידוק הן בעולם והן בבית, צידוק שהיה אפשר להשיגו רק על ידי חשיפת הוכחות מוצקות. גם אם היו בידי הסעודים הוכחות מעין אלה, הסבירות שיעבירו אותן לידי האף-בי-איי הייתה נמוכה מאוד.

החלטתו של בית המשפט הקנדי לגרש במאי את אל-צאיע' לארה"ב או לערב הסעודית הניעה את האיש לשתף פעולה עם הרשויות האמריקניות.³⁵ ב-13 ביוני 1997 האשים חבר מושבעים עליון את אל-צאיע' בקשירת קשר לביצוע רצח ובהשתתפות בפעולות של טרור בינלאומי, עברות שהעונש המרבי עליהן הוא מאסר עולם. בכתב האישום נאמר כי אל-צאיע' קשר לרצוח אזרחים אמריקנים שהתגוררו בערב הסעודית. כחלק מהמוזימה הוא נסע בסביבות דצמבר 1995 לחבל ג'זאן כדי לרכוש נשק בשמו של ארגון טרור.³⁶ פרטים על ארגון הטרור או על ניסיון הפיגוע הכושל לא נחשפו, משום שהם היו חלק מעסקת טיעון סודית.

כתב האישום, שבו לא הוזכר הפיגוע באל-ח'בר, היה חלק מעסקת הטיעון בין ארה"ב לאל-צאיע'. הוא הסכים כי יגרשוהו לארה"ב (במקום לערב הסעודית) כדי לעמוד שם למשפט בגין האשמות אלה, ובתמורה הבטיח למסור מידע על הפיגוע באל-ח'בר. עד מהרה החל אל-צאיע' לחזור בו מההסכם. לטענת עורך-דינו, הוא חשש שמא המידע שברשותו ישמש בסיס לפעולת תגמול נגד איראן, ולאמתו של דבר לא ידע דבר על הפיגוע באל-ח'בר. ב-31 ביולי הגיש אל-צאיע' כתב הגנה ובו טען כי הוא חף מפשע, וכן ביקש לקבל מקלט מדיני בארה"ב. עם קריסתה של עסקת הטיעון התברר כי ארה"ב סברה שאין בידיה די ראיות להרשיע את אל-צאיע' בהתקפת הנפל של 1995 או בפיגוע באל-ח'בר. משרד המשפטים של ארה"ב ביטל את כל ההאשמות נגד אל-צאיע', והצחיר

כי ישקול להסגירו לערב הסעודית אם היא תדרוש זאת ותוכל לספק לשם כך תשתית ראיות מספקת.³⁷ בתחילה נמנעו הסעודים מלהשמיע הצהרות פומביות בנוגע לאל-צאיע', אם כי מקור אנונימי במשרד הפנים אמר שיש להביא את אל-צאיע' אל הממלכה לשם חקירה.³⁸ שר הפנים הנסיך נאאף ציין אחר כך כי הסעודים הגישו בקשה רשמית להסגירו בשל "היותו קשור לתיק משפטי".³⁹

ב-22 בינואר 1998 הוציאה סוכנות ההגירה והאזרחות של ארה"ב (INS) צו גירוש נגד אל-צאיע'. ייתכן שהיה זה מאמץ אחרון מצד האף-בי-איי לאלצו לשוב להודאתו המקורית. אף שלא הייתה לו זכות ערעור ניסה אל-צאיע' למצוא מדינה אחרת שתסכים לקבלו, משום שפחד כי בערב הסעודית יחקר בעינויים או יוצא להורג.⁴⁰ בתחילת אוקטובר 1999 ניסה שוב האף-בי-איי להפעיל עליו לחץ. פקידים בממשל אמרו לזושינגטון פוסט כי נמסר לאל-צאיע' שיגורש לאלתר אם לא יסכים לשתף פעולה עם חוקריו. משרד המשפטים מסר כי לטענת הסעודים היה בידיהם "בסיס" להעמדתו של אל-צאיע' לדין, וכי הם התחייבו לפני ארה"ב שלא לחקור אותו בעינויים.⁴¹ מאמציו של אל-צאיע' למנוע את גירושו כשלו, ובאמצע אוקטובר הוא הוחזר לממלכה.⁴² שר הפנים הנסיך נאאף הצהיר כי בידי ממשלת סעודיה "ראיות ומידע ממוקדים המאשרים את מעורבותו של אל-צאיע' במעשה הטרור הנפשע... לפני כשלוש שנים".⁴³

ייתכן כי ראיות אלה די היה בהן להרשיע את אל-צאיע' בערב הסעודית, אך נראה שהן לא סיפקו את בתי המשפט של ארה"ב. ייתכן גם שהסעודים הסתירו ראיות כדי לכפות את הסגרתו. בינתיים, בד בבד עם פרשת אל-צאיע', נמשכה החקירה האמריקנית בנוגע לפיגוע בטהראן. ביוני 1997 מסר מקור סעודי כי שנים-עשר שיעים, בהם גם אחמד מע'סל, חשודים בביצוע הפיגוע. לדברי אותו מקור הם מצאו מסתור באפגניסטן ובלבנון. היו שהאמינו כי כל החשודים עברו אימונים באיראן, אך לא נמצא קשר ישיר לממשלה האיראנית. ראוי לציין שאותו מקור סעודי הוציא באלגנטיות את ממשלת איראן נקייה מכל העניין, באמרו: "אנו מאמינים שגורמים לא מוסמכים באיראן מימנו והכשירו אנשים אלה, קרוב לוודאי ללא ידיעת הרשויות או אישורן [הדגשת המחבר]".⁴⁴ היה ברור שריאד גמרה אומר לפתור בשקט את בעיית החתרנות האיראנית, החלטה שהשתלבה היטב עם מדיניות סעודית חדשה של התקרבות לטהראן.⁴⁵

לסעודים היה נוח יותר להאשים את האופוזיציה השיעית באחריות לפיצוץ, שכן בקרב בני הרוב הסוני שררה תחושת תיעוב כלפי המיעוט השיעי. בשנים שלפני כן ניכרה עלייה דרמטית בעוצמת האופוזיציה הסונית. הפניית אצבע מאשימה כלפי השיעים סייעה להסיט את תשומת הלב מהסונים הקיצונים, שהיו עלולים להיות מסוכנים יותר. ואמנם, לדברי ארגון MIRA, המבצעים האמתיים של הפיגוע באל-ח'בר היו למעשה שבעה אזרחים סעודים, סונים במוצאם, שהוכשרו באפגניסטן, והם הוחזקו במעצר בידי הרשויות.⁴⁶ ההתקרבות בין סעודיה לאיראן היא שהכתיבה עתה את מדיניותה של ריאד בכל הנוגע לניהול חקירת הפיגוע. היחסים בין שתי המדינות השתפרו בהתמדה מאז 1996, ומגמה זו אף הואצה עם היבחרו של הנשיא ח'תאמי במאי 1997. הסעודים הגיעו להבנה עם האיראנים ולפיה ימנעו מלספק ל-אף-בי-איי הוכחות על מעורבות איראנית בפיגוע באל-ח'בר. מקורות בארה"ב טענו שהעדויות על מעורבותם של האיראנים, ובכלל זה

קטעי תשדורות שקלטו האמריקנים ותיאורים מפורטים מפי כמה מהמשתתפים שהוחזקו בבתי כלא סעודיים, היו מדהימות בהיקפן.⁴⁷ ואולם הסעודים עצמם לא השכילו להציג עמדה עקיבה בתקשורת. הם המשיכו להצהיר כי החקירה הסתיימה, או מתקרבת לסיומה. בנובמבר 1997 אמר הנסיך נאאף: "האמת נמצאת בידי כוחות הביטחון הסעודיים, אך עדיין נותר להשלים כמה מפרטי החקירה... ברגע שיסתיים הטיפול בפרטים אלה, יפורסמו תוצאות החקירה".⁴⁸ במרס 1998 הודיע השר כי החקירה הסתיימה, וכי "כל העובדות הקשורות לפשע זה נמצאות כעת בידינו... אך פרסומן ייעשה במועד מתאים יותר".⁴⁹ במאי אותה שנה אמר הנסיך נאאף שאת הפיגוע ביצעו "ידיים סעודיות... בסיועם של אחרים".⁵⁰ ואולם נראה כי הסירוב הסעודי לאשר באופן רשמי ש"האחרים" הם האיראנים היה מספיק כדי להגיע להסדר עם איראן. פרטים על ההסדר לא נמסרו, אך יש להניח שריאד הסכימה שלא להאשים את איראן בפומבי, ובתמורה הייתה טהראן אמורה להסכים שלא לתמוך בפעילות האופוזיציה השיעית, ואולי אף לסייע באיתור פעילי אופוזיציה כאלה שמצאו מסתור בתחומיה. טענות שהשמיע בנו של בכיר איראני, אחמד רזאי, ולפיהן הפיגוע בוצע בידי ארגון חזבאללה-המפרץ, שפעל מאיראן "בסיוע עקיף של ממשלת איראן", לא זכו לתשומת לב רבה.⁵¹

אף שהנסיך נאאף הודיע במרס 1998 על סיום החקירה ועל פרסומן הקרוב של המסקנות, הוא אמר במרס 1999 כי הממשל הסעודי עודנו מקווה לחקור כמה אנשים הנמצאים מחוץ למדינה.⁵² הצהרתו של דובר מחלקת המדינה גיימס רובין כי "יש בידינו מידע ספציפי בנוגע למעורבותם של פקידי ממשל איראניים" בפיוע⁵³ לא הטרידה, כפי הנראה, את הסעודים. ערב הסעודית עדיין לא פרסמה את מסקנות החקירה. לנוכח "ירח הדבש" ביחסים שבין סעודיה לאיראן בעת האחרונה, קשה להאמין שהיא תפרסמן בעתיד הקרוב.⁵⁴

הערות

1. ראו: Jacob Goldberg, "The Shi'i Minority in Saudi Arabia", in Juan Cole and Nikki Keddie (eds.), *Shiism and Social Protest* (New Haven, Conn.: Yale University Press, 1986), pp. 230–246 (ניתוח הפעילות השיעית בסעודיה בשנות ה-80).
2. Aziz Abu-Hamad, "Empty Reforms: Saudi Arabia's New Basic Laws", *Middle East Watch*, New York, May 1992.
3. Caryle Murphy, "Saudi Beheading Draws Protests", *Washington Post*, October 1, 1992, p. A18.
4. ראו: אל-חיאת, 1 ביולי 1996; אל-ימאמה, 6 ביולי 1996.
5. Reuters, June 26, 1996; Reuters, June 27, 1996; *Times* (London), June 28, 1996; United Press International, July 19, 1996; Associated Press, July 19, 1996; AFP, July 19, 1996; אל-ספיר, 19 ביולי 1996; אל-חיאת, 20 ביולי 1996. הודעתה של התנועה האסלאמית לשינוי הגיעה למשרדי העיתון אל-חיאת שעות מעטות לפני הפיצוץ שאירע ב-17 ביולי 1996 במטוס טי. וו. אי, טיסה 800, ליד ניו יורק. אף שלא הייתה כל ראייה לקשר בין הקבוצה לבין הפיצוץ, נאמר בהודעה בנימה מאיימת כי "על הפולשים להתכונן לעזוב... זמנם יגיע עם שחר. האין השחר קרוב?"

- Associated Press, "U.S. Warns Americans Living in Saudi Arabia", May 16, 1996; Douglas Jehl, "Saudis, Aided by the F.B.I., Seek Blast Clues", *New York Times*, June 27, 1996, p. A1; *Jerusalem Post*, May 22, 1996.
- House National Security Committee, "Staff Report: The Khobar Towers Bombing Incident", August 14, 1996; Secretary of Defense, "Report to the President: Force Protection, Global Interest, Global Responsibilities", September 16, 1996.
- SPA, 18 באפריל 1996. ראו גם אל-ימאמה, 20 באפריל 1996 (מכיל תמונות המראות כיצד הוסתרו מטעני הנפץ במשאית).
- R. Jeffrey Smith, "Syrian Link Probed in Saudi Blast", *Washington Post*, July 3, 1996, p. A1; Bill McAllister, "Syria Not Involved in 2 Attacks, Saudi Says", *Washington Post*, July 8, 1996, p. A12; אל-חיאת, 8 ביולי 1996; אל-שרק אל-אוסט, 8 ביולי 1996.
- Philip Shenon, "Saudi Bombers Got Outside Support, Perry Tells Panel", *New York Times*, July 10, 1996, p. A1.
- International Herald Tribune*, August 3, 1996; *International Herald Tribune*, August 4, 1996.
- ראו: אל-קדס אל-ערבי, 5 באוגוסט 1996. פרטים נוספים על הסדר זה ראו בפרק 7.
- מערבי, 13 באוגוסט 1996; אל-חיאת, 13 באוגוסט 1996.
- ראו: אל-קדס אל-ערבי, 10 באוגוסט 1996; אל-קדס אל-ערבי, 11 באוגוסט 1996; Youssef Ibrahim, "Local Militants Suspected in Dhahran Bomb", *International Herald Tribune*, August 15, 1996.
- Edward Cody, "Trails of Many Muslim Fighters Mingle in Lebanon", *Washington Post*, August 18, 1996, p. A26.
- Hillel Kuttler, "Report: Participants in Dhahran Bombing Carried Syrian Passports", *Jerusalem Post*, August 27, 1996, p. 2.
- Reuters, September 13, 1996; "Riyadh Accused of Detaining Shiite Clerics as Sunnite Dissident Calls for Jihad Against U.S. Troops", *Mideast Mirror* 10, no. 172, September 4, 1996; אל-קדס אל-ערבי, 5 בספטמבר 1996; Compass News Service, September 9, 1996; Compass News Service, September 17, 1996.
- Riyadh Accused of Detaining Shiite Clerics as Sunnite Dissident Calls for Jihad Against U.S. Troops", *Mideast Mirror* 10, no. 172, September 4, 1996; *Mideast Mirror*, September 18, 1996; אל-קדס אל-ערבי, 18 בספטמבר 1996.
- "Al-Khobar Bombing Attributed to Iran-linked Saudi Shiites", *Mideast Mirror* 10, no. 182, September 18, 1996; אל-קדס אל-ערבי, 18 בספטמבר 1996.
- New York Times*, August 31, 1996; R. Jeffrey Smith, "Riyadh Holds 40 Saudis in Bombing", *International Herald Tribune*, November 2, 1996; *International Herald Tribune*, November 3, 1996.
- ראו גם: אל-חיאת, 28 באוקטובר 1996.
- רדיו מונטה קרלו, 4 בנובמבר 1996.
- Compass, November 13, 1996.
- AFP, November 15, 1996, in "'First Statement' by al-Hijaz Warns Against Harming Detainees", 24 November 19, 1996. חובאללה אל-חיג'אז הוא ארגון אלים שהקימו סטודנטים שיעים סעודים בנג'ף ב-1987, חיקוי לחובאללה הלבנוני. הארגון הוציא לאור את אל-פתח ואת רסאלת אל-חרמיין. אל-ג'זירה אל-ערביה, יולי 1992.
- Associated Press, "Militants Threaten G.I.s in Saudi Arabia", November 26, 1996; Reuters, November 28, 1996 (ציטוט של מוזכיר ההגנה האמריקני ויליאם פרי).
- Reuters, December 6, 1996; Reuters, December 11, 1996.

- .27 ראו: אל-שרק אל-אוסט, 17 בדצמבר 1996. רדיו ריאד, 17 בדצמבר 1996. ב- Minister — 'Not Much Longer' Until Blast Probe Announcement", FBIS-NES-96-243 (online), December 19, 1996.
- .28 David Makovsky, "U.S. Fingers Dhahran Bombing Suspect", *Jerusalem Post*, January 21, 1997, p. 1. *Wall Street Journal*, May 26, 1999.
- .29 *Toronto Globe and Mail*, March 24, 1997.
- .30 Reuters, March 22, 1997; Reuters, March 23, 1997; Pierre Thomas and R. Jeffrey Smith, "Saudi Suspect May Be Driver in Bomb Plot", *Washington Post*, March 24, 1997, p. A01; Howard Schneider, "Jailed Saudi Denies Role In Bombing", *Washington Post*, March 25, 1997, p. A12; *New York Times*, March 25, 1997; *Ottawa Citizen*, March 23, 1997; *Toronto Globe and Mail*, March 25, 1997.
- .31 *New York Times*, March 25, 1997.
- .32 CSIS document in Canadian Federal Court File No. DES-1-97. Reuters, March 27, 1997; Anthony DePalma, "Canada Links Pro-Iranian Group To Saudi Attack at U.S. Barracks", *New York Times*, March 28, 1997, p. A1; Associated Press, March 28, 1997; Craig Turner and Robin Wright, "Hezbollah Support Network in Canada Alleged", *Los Angeles Times*, March 29, 1997, p. A6; Howard Schneider, "Suspect in Dhahran Bombing Describes Persecution of Saudi Shiites", *Washington Post*, March 29, 1997, p. A12; *Newsday*, March 29, 1997; Anthony DePalma, "Saudi Detained by Canadians Reveals Link to Blast Suspect", *New York Times*, March 29, 1997, sec.1, p. 5; AFP, March 29, 1997; *International Herald Tribune*, March 30, 1997. מנלה, 29-20 באפריל 1997; Reuters, 5 באפריל 1997. בעת המעקב הסמוי נחשפו שיחות שלפון בין אל-צאיע' לבני משפחתו בערב הסעודית, שיחות לאיראן שבהן שוחחו הדוברים בפרסית, והערתו של אל-צאיע' באחת משיחותיו עם כמה מחבריו כי הוא נמצא ב"ארצו של רפסנג'אני". *New York Times*, March 25, 1997.
- .33 חברים בפלג חובאללה של בחריין נקבו בשמו של שריפי, המכונה אבו ג'לאל, כמי שגייסם לשרות הארגון בעת שלמדו בקורן. AFP, 5 ביוני 1996; אל-ושן אל-ערבי, 4 ביולי 1997.
- .34 Reuters, April 12, 1997; Reuters, April 21, 1997.
- .35 Reuters, May 5, 1997; Reuters, May 14, 1997; Pierre Thomas and David B. Ottaway, "Khobar Bombing Suspect May Cooperate With U.S.", *Washington Post*, May 17, 1997, p. A18; David Johnston, "Saudi Suspect In Canada Hints at Deal With the U.S.", *New York Times*, May 18, 1997, sec. 1, p. 4.
- .36 U.S. District Court for District of Columbia, Crim. No. 97-0251, *U.S.A v. Hani El-Sayegh*, filed June 13, 1997; Pierre Thomas, "Saudi Suspect May Cooperate In Bomb Probe", *Washington Post*, June 17, 1997, p. A10; Pierre Thomas and David B. Ottaway, "Saudi Bombing Suspect Arrives in Washington", *Washington Post*, June 18, 1997, p. A20; Associated Press, June 17, 1997.
- .37 Reuters, June 27, 1997; *New York Times*, July 7, 1997; Reuters, July 31, 1997; Toni Locy, "Saudi Ends Cooperation in Khobar Probe", *Washington Post*, July 31, 1997, p. A01; *International Herald Tribune*, September 9, 1997; Department of Justice, press release, September 8, 1997, <http://www.usdoj.gov>.
- .38 Associated Press, March 31, 1997.
- .39 Associated Press, March 31, 1997.
- .40 *Middle East International*, February 27, 1998.
- .41 John Lancaster and David Vise, "Khobar Probe Figure Facing Deportation", *Washington Post*,

- October 5, 1999, p. A10.
- .42 Associated Press, October 6, 8,11 1999; AFP, October 11, 1999.
- .43 Associated Press, October 11, 1999.
- .44 Associated Press, June 30, 1997 (הדגשת המחבר).
- .45 Joshua Teitelbaum, "Saudi Arabia", in Bruce Maddy-Weitzman: ראוי להתקרבות ראו: Joshua Teitelbaum, "Saudi Arabia", in Bruce Maddy-Weitzman (ed.), *Middle East Contemporary Survey (MECS) 1996*, (Boulder, Colorado: Westview, 1998), pp. 593–594; Joshua Teitelbaum, "Saudi Arabia", in Bruce Maddy-Weitzman (ed.), *MECS 1997*, (Boulder, Colorado: Westview, 1999), pp. 618–620.
- .46 MIRA communiqué, February 1997, online at <http://www.miraserve.com>.
- .47 נמצא בכתובת האינטרנט <http://www.abcnews.com>, 27 במאי 1998.
- .48 AFP, November 24, 1997.
- .49 Associated Press, March 30, 1998.
- .50 ראו: אל-קדס, 22 במאי 1998; אל-ג'זירה, 1 ביוני 1998.
- .51 AFP, 15 ביולי 1998.
- .52 Patrick Clawson, *PolicyWatch* no. 323, June 24, 1998; AFP, October 21, 1998.
- .53 נמצא בכתובת האינטרנט <http://www.abcnews.com>, 5 באוקטובר 1999.
- .54 בהקשר של הניסיונות למצוא פתח לקשרים עם איראן, שלח הנשיא קלינטון באוגוסט 1999 מכתב חשאי לנשיא ח'תאמי, ובו ביקש ממנו לסייע במעצרו של שלושה שיעים סעודים, חברי חובאללה הסעודי המתגוררים באיראן, אשר על פי החשד יש בידם מידע על הפיגוע במגדלי אל-ח'בר. איראן דחתה את בקשת האמריקנים. ראו: John Lancaster and Roberto Suro, "Clinton Reaches Out to Iran", *Washington Post*, September 29, 1999, p. A2; Afshin Molavi, "Iran Rejects U.S. Request for Help in Bombing Investigation", *Washington Post*, October 7, 1999, p. A30; Jane Perlez and James Risen, "Clinton Seeks an Opening to Iran, but Efforts Have Been Rebuffed", *New York Times*, December 3, 1999.

פרק שביעי

בלימת האופוזיציה: מלחמתם של משפחת אל סעוד בהתנגדות מבית

מקורות אופוזיציה שונים – הרוב הסוני מחד והמיעוט השיעי מאידך – חייבו את הרשויות לנקוט סוגים שונים של מדיניות בלימה. מאז ומעולם התקשה המשטר בסעודיה להתעמת עם האופוזיציה הסונית הפונדמנטליסטית-קיצונית, משום שזו קוראת תיגר על עצם מהותו של בסיס המשטר, שנציגיו טוענים למונופול על האסלאם. הצעד הראשון בניסיון להקנות את השפעת האופוזיציה היה הקמת מוסדות המעוררים רושם של הרחבת מעורבותו של הציבור בתהליכי קבלת ההחלטות. כאשר נכשל מהלך זה, ניסה המשטר לבצר את הלגיטימציה שלו באמצעות הטמעתה של האופוזיציה בתוך הממסד והעמקת הטמעתם של העלמאא (חכמי הדת) הממסדיים. הוא החל לנקוט מדיניות של פיוס והורדת המתח כלפי השיעים, על מנת שיוכל להפנות את מרב המאמצים למאבק באופוזיציה הסונית המסוכנת יותר.

הקמת מג'לס אל-שורא

בנובמבר 1990, עם התגברותם של גילויי ההתנגדות, הודיע המלך פהד כי הוא עומד להקים מג'לס אל-שורא (מועצה מייעצת) ולחוקק חוק יסוד לממשל וחוק למחוזות.¹ אף שהשלטון הסעודי מעולם לא ראו את ערכם החיוני של מוסדות מייעצים, הוא נענה לא אחת ללחצים להגביר את השיתוף בקבלת ההחלטות בהבטחות להקים מועצה מייעצת. לדוגמה, לאחר כיבוש חבל חג'אז ב-1926 הודיע אבן סעוד על הקמתה של מועצה שהייתה אמורה לבצע קואופטציה של המנהיגות המקומית. הבטחות דומות הושמעו גם ב-1932 וב-1962, אך המועצה המייעצת המשיכה להתקיים רק "על הנייר". בעקבות ההשתלטות על המסגד הגדול במכה בנובמבר 1979 והפרות הסדר שאירעו במחוז המזרחי בדצמבר 1979 ובפברואר 1980, הודיע שוב יורש העצר דאז פהד במרס 1980 על כוונתו להקים מועצה, לחוקק חוק למחוזות וחוק יסוד לממשל. שר הפנים הנסיך נאאף בן עבד אל-עזיז עמד בראש הוועדה המופקדת על ניסוח החוקים,² אך דבר לא יצא אל הפועל. לנוכח השתלשלות דברים זו, קיבלו רבים את הודעתו של המלך פהד ב-1990 במידה רבה של ספקנות.

עם זאת, במרס 1992 הוקמה באופן רשמי המועצה המייעצת. שישים חבריה מונו באוגוסט 1993, וביוולי 1997 הורחב מספרם לתשעים. למועצה אין סמכות חקיקתית, אולם היא משמשת פורום לקיום דיונים, אף כי אלה נערכים בדלתיים סגורות. יתר על כן, אף שהמועצה אינה מקבלת לשורותיה פונדמנטליסטים קיצוניים, כמה מחבריה הם עלמאא ממסדיים, שהבולט בהם הוא היושב ראש, שיח' מחמד בן ג'ובר. כ-19% מתוך חברי המועצה של 1993 היו שמרנים דתיים, זאת לעומת 17% במועצה המורחבת של 1997.³ ב-1997 ניסה ככל הנראה הממשל לצרף למועצה כמה פונדמנטליסטים קיצוניים. העיתון הלונדוני אל-קדס אל-ערבי, בעל הקשרים ההדוקים עם מקורות באופוזיציה הסעודית, ציין שעם החברים החדשים במועצה של 1997 נמנו אחמד עת'מאן אל-תויג'רי, מנע אל-ג'היני, וזיד בן עבד אל-מהסן אל-חסיין – שלושה ממקורביהם של שני הקיצונים הסונים סלמאן אל-עודה וספר אל-חואלי, שהיו נתונים במאסר משום שנתנו פומבי להשקפת העולם הפונדמנטליסטית הנוקשה שלהם. שלושה חברי מועצה אחרים וזהו על ידי העיתון הלונדוני כ"סלפים מתונים".⁴

למועצה של 1997 מונו שלושה נציגים שיעים, שהצטרפו לנציג האחד שישב בה עוד מ-1993. מינוי החברים הנוספים נועד כנראה לפייס את אוכלוסיית המיעוט השיעי, שגילתה מורת רוח כללית בעניין מצבה, היעדר הייצוג שלה, והמעצרים שנערכו בקרבה ב-1996 בעקבות הפיגוע במתחם של צבא ארה"ב בט'הראן. במועצה שמנתה 90 מושבים, ארבעת החברים השיעים היו אמורים לייצג את 13 האחוזים שכה תכופות דובר עליהם - החלק השיעי המשוער מתוך כלל אוכלוסיית הממלכה.

פיוס האופוזיציה באמצעות תקציבים מוגדלים

בעצומה שהוגשה למלך ב-1991 דרשה האופוזיציה הסונית הפונדמנטליסטית-קיצונית לבטל אגרות ומסים לא הוגנים. כחלק מהצעדים לבלימת כוחה הגובר של האופוזיציה הורה המלך פהד במרס 1992 על הורדה חדה של מחירי הגז לבישול, הבנוזין, החשמל והמים. שיעור ההורדה נע בין 28.5% ל-50%.⁵ החלטה זו נגדה כל היגיון כלכלי, שכן היא גרמה להגדלת הגירעון התקציבי זו השנה העשירית ברציפות, ומשום שצריכת המים לגולגולת בערב הסעודית הייתה כבר אז מהגבוהות בעולם.⁷ אבל שיקולים כלכליים היו בעלי חשיבות משנית לעומת רצונו של המשטר לפייס יריבים שהעמידו בסמן שאלה את הלגיטימיות האסלאמית שלו.

באיתות נוסף לעבר האופוזיציה הפונדמנטליסטית-קיצונית על כוונות הפיוס של הממשל, הודיע משרד העליה לרגל וההקדשים ב-1992 כי בשנים הקודמות הוציא הממשל הסעודי על בניית מסגדים סכום כולל של 3.2 מיליארד ריאל (כ-853.1 מיליון דולר) והעסיק 54,000 נושאי משרות דתיות במסגדים, וכי בכוונתו לגייס עוד 7,300 אמאמים (ראשי המסגדים, המנהלים את התפילה) ומאד'נים (הקוראים למאמינים לבוא לתפילה) ב-1992 לבדה.⁸ למרות כל אלה נותר המשטר באותו מצב של היעדר הכרעה, בדומה למשטרים אחרים הנתקלים בהתנגדות אסלאמית. הוא יכול היה לנסות לזכות במונופול

על הדת, לשלוט במקורות הכספיים ולהטמיע לתוכו את האופוזיציה, אך בעשותו כן היה מסתכן בהרחבת תשתית האופוזיציה – קרי רשת המסגדים עצמה.

ביצור התמיכה הדתית

לנוכח התגברותם של גילויי האופוזיציה הפונדמנטליסטית-קיצונית פעל המשטר להרחיב את התמיכה הדתית במקומות שבהם כבר הייתה קיימת. במה שנראה כמאמץ נוסף לבצע קואופטציה של אנשי דת בכירים, הודיע המלך פהד ביולי 1993 על מינויו של שיח' עבד אל-עזיז בן באז למופתי הכללי של ערב הסעודית, במעמד של שר. הייתה זו הפעם הראשונה שבה מונה מישוה לתפקיד זה מאז מותו של המופתי הקודם ב-1969. בן באז מונה גם לנשיאה של מועצת בכירי העלמאא ולנשיא המינהל ללימודי האסלאם ולפסיקה הלכתית (אדארת אל-בחוח' אל-אסלאמיה ואל-אפתאא). המשרד לשעבר לענייני חג' והקדשים דתיים פוצל לשני משרדים: משרד חדש לענייני אסלאם, הקדשים דתיים, הכוונה והפצה של האסלאם (שאון אסלאמיה ואל-אוקאף ואל-דעוה ואל-ארשאד) בראשותו של ד"ר עבדאללה בן עבד אל-מחסן אל-תרכי, מנהלה של האוניברסיטה האסלאמית על שם מחמד בן סעוד, ומשרד לענייני חג' בראשותו של ד"ר מחמוד בן מחמד ספר.⁹

הפרשנויות על הצעדים החדשים – בעיתונות הסעודית ובראיונות עם בעלי המינויים החדשים – שיקפו את התדמית שמשפחת המלוכה הפצה בה. היומון אל-ג'זירה כתב כי הקמת המשרדים החדשים מוכיחה שתהליך קבלת ההחלטות בממלכה מבוסס על התייעצות (שורא).¹⁰ אל-תרכי הכריז כי משרדו משמש עדות מחודשת לתמיכה האדירה שהממלכה מעניקה לדת האסלאם ולהפצתה.¹¹ בכתבת דיוקן ארוכה על בן באז, שהתפרסמה באל-מג'לה, הודגש כי הפתוא המפורסמת ביותר שלו אסרה לקיים פולחני חפצים, נוהג שהוביל לעבודת אלילים (שרפ), או לייחס קדושה לעצמים דוממים, מנהג העלול להפחית מערכה של אחדות האל (תוחיד). הוואהבים הגדירו באופן דומה רבים ממנהגי השיעים. בכתבה נאמר עוד שכן באז דגל תמיד בציות לשלטון; גם אם השליט הוא רשע, אי-אפשר לסלק רוע אחד באמצעות רוע גדול ממנו. בהתייחסו לנוצרים – ואולי אף ליהודים – שביקרו או עבדו בסעודיה, אסר בן באז גם להרוג לא-מוסלמים שנכנסו למדינה באישור השלטונות. רבים בסעודיה עשויים כמוכן לזכור פתוא אחרת שלו מ-1966, שבה קבע כי העולם שטוח.¹²

צעדים אלה שיקפו את החשיבות הגוברת שייחס פהד לקבלת לגיטימציה מצד הממסד הדתי לנוכח האיום המתמשך של הפונדמנטליסטים הקיצונים. בן באז היה איש הדת החשוב במדינה, ולא אחת נקרא לתת את תמיכתו כדי להצדיק את פעולות השלטון. אל-תרכי עמד בראש האוניברסיטה האסלאמית החשובה ביותר, שממנה יצאו כמה מפעילי הפונדמנטליסטים הקיצונים. במצב שנוצר נהפכו אפוא שני אישים בולטים בממסד הדתי הסעודי לחלק מהגוף השלטוני, ובתוקף תפקידם היו עתידים לחלוק באחריות לפעולותיו. הממשל סמך את ידיו על דעותיו הפרו-שלטוניות של בן באז. בריאיון לעיתון אל-שרק אל-אוסט אמר בן באז כי על המוסלמים לציית לשליט כל עוד הוא אינו חוטא. אם

חטא, אפשר להיאבק בו, אך רק בתנאי שהדבר אינו מוביל לרוע גדול יותר כגון שחיתות, הפרעה לסדר הציבורי, או הריגתם של חפים מפשע. העושים מעשים כאלה, אמר, גם אם מתוך להט דתי ראוי לשבח, הם בחזקת חוטאים ומקומם בגיהנום.¹³ בדברו בטקס הענקת תארים לארבעים ושלושה מטיפים, מסיימי תכנית לימודים של המשרד לענייני האסלאם שנועדה להבליט את החלקים המתונים יותר בהלכה האסלאמית, תקף בן באז את הארגון הסוני-קיצוני – הוועד להגנה על הזכויות הלגיטימיות (CDLR) – באמרו כי מי שבאמת חפצים ברפורמה צריכים לשתף פעולה עם השליטים ולפנות לאל כדי שינחה אותם.¹⁴ שר המשפטים, עבדאללה בן מחמד אל אל-שיח', קיבל את המונופול של אל סעוד על האסלאם במדינה. הוא אמר לכתב מערבי כי "אפילו בענייני דת, הממשל הוא הסמכות העליונה". הוא הוסיף:

חל איסור באסלאם להרים יד נגד השליט. אם הוא שוגה – ואפילו מדובר בטעות חמורה כגון שחיתות, ובכלל זה ניאוף, גנבה או שתייה לשכרה – האסלאם אוסר להפילו. אם השליט מאלץ אחרים לעבור על חוקי האסלאם, זכותך שלא לציית לו, אך לא יותר מכך. הפלתו של שליט אסורה, משום שכאשר עם נותר ללא מנהיג, התוצאה היא פֶּתַנָה – אי-סדר ציבורי – וזה גרוע יותר משלטון מושחת. הציות לשליט הוא חלק מאורח החיים המוסלמי.¹⁵

המשטר הסעודי אף הצליח לגרום לאיש הדת הבכיר ביותר בשורות ה-CDLR, עבדאללה בן אל-ג'בריין, להתכחש לחברותו בארגון. עם פרישתו הכחיש בן אל-ג'בריין כי הכיר חברים אחרים ב-CDLR, וגינה את האופן שבו השתמש דובר הארגון מחמד אל-מסערי בעיתונות הזרה. הוא הוסיף כי בדומה למנהג העלמאא, אין זו הפעם הראשונה שהוא משיא לשלטון את עצותיו, ואף רמז כי זו הייתה למעשה שליחותו של ה-CDLR.¹⁶ לעלמאא הממסדיים היה קל יותר לגנות את ארגון ה-CDLR, שפעל מחוץ לערב הסעודית, מלגנות את "השיחיים המעוררים" מבית. בצעד שהייתה בו משום הודאה כי הפקסים של ה-CDLR זוכים לתפוצה רחבה בתחומי הממלכה, יצאו שלושה מבכירי העלמאא הממסדיים – בן באז, אל-ג'בריין ושיח' מחמד אל-צאלח אל-עַת'ימין – בהצהרה המגנה פקסים אלה ומאשימה את שולחיהם בהסתה. בן באז הזהיר את הסעודים כי "אין לקרוא אותם ואף לא להביט בהם. מוסלמי צריך להשתדל לאחד בין בני אדם באמצעות עצה, הַכּוּוּנָה ומילים טובות, ולא לעורר תסיסה". אל-עַת'ימין אמר כי פרסומים מעין אלה היו כרוכים בהשמצה של השליטים, וכי הדבר הוא בגדר חטא. בן אל-ג'בריין פרסם הודעת גינוי מתונה שבה נאמר כי אין להפיץ או לפרסם את הפקסים של אל-מסערי "בין שהכתוב בהם אמת ובין שאינו אמת". מבחינת המשטר, החלק החשוב ביותר בהודעות של בן באז ואל-עַת'ימין היה תמיכתם במשפחת המלוכה והדגש ששמו על האחדות ועל כיבוד הסמכות.¹⁷

הגינוי החרף ביותר נגד הטקטיקה של ה-CDLR הושמע קרוב לוודאי מפיו של שיח' סעיד לחידאן, חבר מועצת בכירי העלמאא ויושב ראש מועצת הקאציים העליונה (מג'לס אל-קַצ'אָת אל-אעלא). הוא לא נקב בשמות, אך קבע:

נציחה [עצה, תוכחה] הוא תהליך בעל תנאים, עקרונות וכללים משלו. מי שרוצה לומר את כל העולה על רוחו בלי לנהוג על פי חוקי השריעה הנוגעים למצוות עשה ואל-תעשה (אל-אמר ואל-נהי) הוא אחד מהשניים: בור ועם הארץ (ג'אהל), שאותו יש לחנך; או איש משכיל (עאלם) אשר הרחיק לכת, ועל כן יש לנהל אתו ירכות עד אשר יגיע לידי הבנה; אם הוא מתמיד בעיקשותו, כי אז יש לרסנו.

באמרו כי האומה צריכה לשמור על אחדותה, הוסיף אל-לחידאן כי "רק אויבי האסלאם מפקים תועלת מפירוד".¹⁸ נוסף על ארגון תמיכה מצד העלמאא הממסדיים, יזמו עיתונים שבשליטת הממשל מסע הכפשה נגד השיח'ים המעוררים. השבועון אל-מג'לה האשימם בניצול לרעה של סובלנות המלך ושל שכלם הלא-בשל של צעירים כדי לזרוע פירוד. "האם יש בעולם עוד מדינה שהשריעה מיושמת בה יותר מבערב הסעודית?" שאל אל-מג'לה בחוסר אמון. שני השיח'ים, סיכם העתון, "הוציאו את עצמם [ח'רג'ו ען] מהקונצנזוס של קהילת המאמינים [אג'מאע אל-אמה]".¹⁹

הגנת המונופול על האסלאם

כחלק ממאמצי השלטון לשלוט בשיח האסלאמי המתנהל במדינה ולשמור בידיו את המונופול על הפרשנות ועל הביטוי היומיומי של האסלאם הוזהאבי, האיץ הממשל הסעודי את הפעולות להכשרת מטיפי דת שתפקידם להפיץ את גרסת האסלאם "הנכונה". בדברו לפני קבוצת מטיפים שזה עתה הוסמכו, האשים בן באז את מייסד ה-CDLR שיח' עבדאללה בן סלימאן אל-מסערי בכך שהשמיץ את מתמד בן עבד אל-והאב ואמר עליו כי הוא פרימיטיבי וחסר ידע. אליבא דבן באז, מטיף הרוצה לחולל רפורמה אמתית קורא למוסלמים לחסות בצלו של האל, לדבוק בדת ובעצת חכמי הדת ולשתף פעולה עם השליטים. "המטיף העושה עבודתו נכונה מודה [לשליטים] על המאמצים ועל כל הטוב שהם מרעיפים, ומוזהיר מפני [אנשים כמו אל-מסערי]".²⁰

עם זאת, עצמאותם הגוברת של העלמאא הממסדיים, שנציגתם העיקרית הייתה מועצת בכירי העלמאא בראשותו של בן באז, הדאיגה את המשטר. במשך שנים התקשתה ריאה לבטוח לגמרי בנאמנות המועצה, אשר הושפעה יותר ויותר, כך נראה, מסדר היום של הסונים הפונדמנטליסטים-קיצונים. כך, למשל, הליגה האסלאמית העולמית, הפועלת במימון סעודי, קראה למוסלמים "ליטול חלק פעיל" בוועידת האו"ם בנושא אוכלוסין ופיתוח שנערכה ב-1994, כדי להשמיץ את התנגדותיותיהם.²¹ לעומתה, מועצת בכירי העלמאא כינתה את הוועידה "עלבון לאסלאם" והורתה לממשל הסעודי להחרים אותה.²² הלחץ אילץ את הממשל לבטל את השתתפותו,²³ וזאת על אף העובדה ששיעור גידול האוכלוסין בערב הסעודית הוא מהגבוהים בעולם.

למעשה, העלמאא הקיצונים והממסדיים כאחד באו מאותו רקע חינוכי והחזיקו בדעות דומות. לפיכך, גם לאחר שהסכים בן באז כי יש למנוע מאל-חואלי ומאל-עודה להתבטא

בפומבי, הוא הוציא פתוא אישית בתשובה לאדם ששאל אם מותר להאזין לקלטות של שני השיחים. השואל ביקש לדעת אם השיחים המעוררים הם בגדר עוסקים בחידוש מגונה (פדעה) או סוטים (חוארג) שאינם נאמנים למסורת האסלאם. בן באז ענה כי השניים הם אנשים הגונים ואינם מחדשים חידושים מגונים; גם אם שגו, מותר להם להשמיע את דברם.²⁴

מאוכזב מתגובתה הרפה של מועצת בכירי העלמאא על ההפגנות של ספטמבר 1994, הודיע המלך פהד באוקטובר אותה שנה על הקמת "מועצה עליונה לענייני האסלאם" (אל-מג'לס אל-אעלא לל-שאון אסלאמיה), מתוך ניסיון לדחוק את רגלי העלמאא ממרכז הבמה הציבורית. בראש המועצה החדשה עמד שר ההגנה, הנסיך סלטאן בן עבד אל-עזיז, והחברים בה היו שר הפנים הנסיך נאאף, שר החוץ סעוד אל-פיצל ושרים אחרים, ברם אף לא נציג אחד של העלמאא.²⁵ באופן רשמי נועדה המועצה העליונה לסייע למוסלמים במדינות אחרות על ידי יצירת מסגרת כללית לענייני האסלאם בראשות משפחת המלוכה, אולם הכוונה האמתית הייתה ליטול חלק מהיוזמה מידי העלמאא הממסדיים והפונדמנטליסטים הקיצונים, אשר תבעו להגביר את הפעילות בתחום זה. כעבור כמה ימים הוקם גוף נוסף, "המועצה לשליחות והכוונה אסלאמית" (אל-מג'לס לל-דעוה ואל-אדשאד), בראשותו של ד"ר עבדאללה אל-תרכי,²⁶ השר לענייני האסלאם, הקדשים דתיים, שליחות והכוונה. אף שאיש מבני משפחת המלוכה לא מונה לעמוד בראש מועצה זו, והקמתה לא זכתה לתשומת לב רבה בתקשורת, הייתה חשיבותה עשויה לעלות

על זו של המועצה העליונה לענייני האסלאם. המועצה לשליחות והכוונה כללה כמה אנשי דת נאמנים מטעם הממסד, בהם רקטור האוניברסיטה האסלאמית אמאם מחמד בן סעוד והנשיא הכללי של הוועדה לצייווי הטוב ולמניעת הרוע (המוכרת בעולם בכינוי "משטרת הדת"). על המועצה הוטל לעסוק בדעוה (במקרה זה – הפצת הגרסה ה"נכונה" של האסלאם) בתחומי הממלכה. משימה זו כללה בחירת מטיפים (דעאת), פיקוח על תוכן המסרים, בחירתם של בעלי התפקידים במסגדים ופיקוח עליהם, וכן פיקוח על הפעילויות במסגדים.²⁷ כינון שתי המועצות היה צעד הגנתי באופיו: הסונים הפונדמנטליסטים-קיצונים תפסו משרות רבות באוניברסיטאות ובמוסדות דת אחרים, והמועצות נועדו לאפשר פיקוח ישיר יותר על פעילותם.

גופים אלה התכנסו כנראה בפעם הראשונה ב-1995, אך היה קשה לאמוד את מידת השפעתם. המועצה העליונה לענייני האסלאם התכנסה לפחות פעמיים במשך השנה, אך הפרטים על תוכן ישיבותיה היו לרוב לקוניים, וצוין בהם רק שהמועצה דנה במצב המוסלמים ברחבי העולם ונקטה את הצעדים הנדרשים.²⁸ המועצה לשליחות והכוונה אסלאמית ניהלה ישיבה אחת לפחות, אך דיווחיה – שלא כדיווחי המועצה העליונה – היו מאלפים למדי. מטרתה של מועצה זו הייתה להכשיר ולהדריך את האמאמים, את נושאי דרשת יום השישי במסגדים (ח'טיב) ואת מטיפי הדת בכל מערכת המסגדים של הממלכה, ולפקח על פעילותם. המשטר הביין כי שם, במסגדים, התנהל הקרב האמתי על לבם ונפשם של האזרחים. בנאום לפני המועצה לשליחות והכוונה הדגים אל-תרכי את נחישותה של משפחת המלוכה לחזק את הלגיטימיות האסלאמית של שלטונה באמצעות תפיסת חזקה על מורשתו של מייסד הוואבאבים מחמד בן עבד אל-והאב. אל-תרכי העלה על נס את

משפחת סעוד ותיאר אותם כמפיצים החשובים ביותר של עקרונות אמונתו (דעוה) של בן עבד אל-והאב בעניין רפורמה (אצלמאח) והתחדשות (תג'דיד). הוא הוסיף כי במרוצת הדורות שימשו ראשי משפחת אל סעוד אמאים של חסידי בן עבד אל-והאב. משפחת המלוכה הסעודית, ולפיכך גם המדינה הסעודית כולה, הייתה מצווה לנצח נצחים לשאת את מסר הוהאביוזם - התוהיד, כלומר אחדות של האל, אחדות שאינה ניתנת לערעור.²⁹ בטענה זו התמקד המאבק שבין המשטר לבין הפונדמנטליסטים הקיצונים. האחרונים טענו כי זה זמן רב אל סעוד והעלמאא המשרתים בחצרם אינם עוטים עוד את אדרת שליחותו של בן עבד אל-והאב, שאותה לבשו כעת השיחיים המערורים. על כן הייתה סבירות נמוכה מאוד שהקמת המועצות, אשר היה ברור כי נועדה לשרת את האינטרסים של המשטר, תוכל להרגיע את הרגש הסוני הפונדמנטליסטי-קיצוני שהלך והתגבר. הקמת המועצה לשליחות והכוונה אסלאמית הייתה עדות חוזרת למאמץ שאפיין את אל סעוד: לרכוז את הכוח ולבנות מוסדות שלטון. משפחת המלוכה רצתה במונופול על הדעוה של בן עבד אל-והאב: "לקבוע את המדיניות להפצת הדעוה" היה הביטוי שהשתמשו בו במסמכים רשמיים. מטרתם הייתה להיאבק בפונדמנטליסטים הקיצונים, אשר ייצגו נטיות מסורתיות, שבטיות וצנטריפוגליות, והתנגדו לניסיונות השלטון להשיג מונופול על האסלאם.³⁰

המשטר הביא לידי הסלמת המאבק עם האופוזיציה כאשר ציווה באוגוסט 1995, בפעם הראשונה לאחר שנים רבות, להוציא להורג בעריפת ראש את אחד מתומכיה, עבדאללה בן עבד אל-רחמאן בן עבדאללה אל-חדיף. הנידון, איש עסקים בן 33, הורשע בניסיון להתנקש בחייו של סרן סעוד בן שברין, קצין במחלקת החקירות הכלליות (אל-מבאחת' אל-עאמה), על ידי השלכת חומצה בפניו. באותו משפט נידונו לעונשי מאסר כבדים עוד תשעה פעילי אופוזיציה, בהם שני קרובי משפחתו של אל-חדיף. שניים מהעצורים היו פרופסורים באוניברסיטה על שם המלך סעוד. משרד הפנים הפנה אצבע מאשימה כלפי מחמד אל-מסערי כמי שנתן הוראות למבצעי ניסיון ההתנקשות. על פי הודעה רשמית תכננו חברי הקבוצה לבצע פעולות אלימות נגד המשטר באמצעות נשק שהסתירו, ולאחר מכן לצאת את גבולות המדינה בסיוע קשריו של אל-מסערי.³¹ בהודעה הרשמית על הוצאתו של אל-חדיף להורג הודגש כי הנאשמים שהורשעו נמנו עם תומכיו של ה-CDLR - שתבריו נטשו את חובתם להקשיב ולציית לשליט החוקי (ולי אל-אמר) ולעלמאא, אשר הוציאו פתוא המכריזה כי ה-CDLR הוא ארגון בלתי חוקי. אף שהממשל כבר השמיע בעבר טענות נגד ה-CDLR, לרוב באמצעות העלמאא מטעמו, הייתה זו הפעם הראשונה שבה דובר באופן רשמי על קשר בין ה-CDLR לפעילות חתרנית. העובדה שההוצאה להורג בוצעה בחשאי עשויה אולי להצביע על חששו של המשטר מתגובת הציבור.

הסדר עם האופוזיציה השיעית

בשנות ה-90 ניסתה האופוזיציה השיעית ליצור קשר עם גורמים מסוימים באופוזיציה הסונית, אך כפי שהיה אפשר אולי לצפות, ניסיונות אלה נתקלו בדחייה. המשטר הסעודי

הבחין בשינוי בטקטיקה ובמטרות הגלויות של השיעים וקיבל אותו בברכה, משום שהיה עליו לעמוד מול אפוזיציה סונית קיצונית ומאימת יותר. לאחר משא ומתן שניהל שגריר סעודיה בבריטניה, ע'אזי אל-קסיבי, שבו לביתם בסתיו 1993 אחדים מחברי האפוזיציה השיעית.³²

עבור השלטון הסעודי היה הסדר עם השיעים דרך קלה יחסית למתן עימות חריף, ולו במחיר כעסם של סונים פונדמנטליסטים-קיצונים מבית. רוב העיתונות הבינלאומית בשפה הערבית כבר הייתה בבעלות סעודית, ותמורת מחיר נמוך הם יכלו לסגור שניים מפרסומיה החשובים של האפוזיציה. יתר על כן, נראה שהקבוצה השיעית הייתה מוכנה להגיע להסדר נפרד עם הסעודים, תוך קבלת התחייבויות לשיפור מצבם של השיעים במחוז המזרחי, תמורת הבטחה מצדם שלא להשמיע את תביעותיהם בנוגע לרפורמה כללית ולזכויות האדם. בהשוואה לתביעות הקשות ואולי אף המסוכנות יותר של קבוצות כמו ה-CDLR, האפשרות להגיע למודוס ויוונדי נפרד עם האפוזיציה השיעית נחשבה מחיר נמוך יחסית. הסדר כזה גם מנע את יצירתה של ברית זמנית אך בעלת פוטנציאל מסוכן בין תנועות האפוזיציה.

תופיק אל-שיח', אחד המנהיגים הגולים של האפוזיציה השיעית, שב באוקטובר 1993 לסעודיה בראש משלחת גדולה כדי להיפגש עם המלך פהד ועם בכירים אחרים בממשל הסעודי. על פי הדיווחים המעטים שנמסרו לעיתונות הורה פהד לנסיך מחמד בן פהד, מושל המחוז המזרחי, להיענות לדרישות השיעים, ובהן הדרישה להתיר את הפולחן השיעי שהוכרז קודם לכן בלתי חוקי, להחזיר דרכונים שהוחרמו, לאפשר לגולים לשוב למולדתם, ולערוב לכך שהשבים לא ייעצרו או ייחקרו. בעקבות המגעים הללו שחררו הרשויות מספר רב של עצירים שיעים, והנפיקו דרכונים לפעילים שיעים שקודם לכן נמנע מהם הדבר. אחת ההתפתחויות היותר חשובות בעיני השיעים הייתה הוצאת מהדורה מחודשת של ספר לימוד שבו נכתב בעבר כי השיעים הם אחד הפלגים הכופרים באסלאם. במהדורה החדשה הוסבר כי כעת יש בסעודיה חמש אסכולות של המשפט האסלאמי (מד'אהב): ארבע מהן שייכות לסונים (אהל אל-סנה ואל-ג'מאעה), ואחת שייכת לשיעים (אמאמיה או את'נא עשריה). המהדורה האחרונה של כתבי העת השיעים אל-ג'זירה אל-ערביה ו-*Arabia Monitor* יצאה לאור באוגוסט 1993.

שני הצדדים השתדלו להמעיט בפרסומן של חדשות הנוגעות להסכם המתקם.³³ העיתונות הסעודית המקומית והבינלאומית התעלמה ממנו, ופעילי האפוזיציה הורידו לפתע פרופיל. תגובה זו נבעה כנראה מהבנה משותפת שפרסום רב מדי עלול למשוך אש מכיוון הסונים הפונדמנטליסטים, מצב ששני הצדדים רצו להימנע ממנו.

הן המשטר והן האפוזיציה השיעית נראו כמי שחפצים מאוד בהסדר כלשהו, אם כי הרשויות הסעודיות יצאו לכאורה וידן על העליונה, היות שהצליחו להשתיק כמה ממבקריהן העיקריים. לא הייתה כל ראייה לכך שהממשל נענה לתביעות מרכזיות אחרות של השיעים, ובהן: הכרה רשמית בשיעה כאחת מאסכולות המשפט של האסלאם (מד'אהב) ובזכות ליישם את השריעה השיעית בהתאם; הכרה בזכות לבנות מקומות הקדושים לשיעים – חסינ'את (בתי מפגש שיעיים) ומסגדים – ולעסוק בהם בפולחן, ובזכות לשקם קברים שהרסו הסעודים בבית הקברות אל-בקיע במדינה; חופש לקיים טקסי דת; ביטול

האפליה נגד השיעים במשרדי השלטון ובאוניברסיטאות, והטבות כלליות במחוז המזרחי.³⁴ נוסף על כך, ההסדר החדש עם השלטון לא היה מוסכם על כל השיעים, ואחדים מחברי האופוזיציה הגולים בחרו שלא לשוב לארצם.

הערות

1. Jacob Goldberg, "Saudi Arabia", in Ami Ayalon (ed.), *Middle East Contemporary Survey (MECS) 1990* (Boulder, Colorado: Westview, 1992), p. 620.
2. Jacob Goldberg, "Saudi Arabia", in C. Legum et al. (eds.), *MECS 1979–80* (New York: Holmes and Meier, 1981), pp. 694–695.
3. אשר לנוסח החוק הקובע את הקמתה של המועצה המייעצת ראו: Joshua Teitelbaum, "Saudi Arabia", in Ami Ayalon (ed.), *MECS 1992* (Boulder, Colorado: Westview, 1995), pp. 691–697.
4. לפרטים על הקמתה של המועצה המייעצת ראו: Joshua Teitelbaum, "Saudi Arabia", in Ami Ayalon (ed.), *MECS 1993* (Boulder, Colorado: Westview, 1995), pp. 582–583; R. Hrair Dekmejian, "Saudi Arabia's Consultative Council", *Middle East Journal* 55 (spring 1998), pp. 204–218.
5. אל-קדס אל-ערבי, 8 ביולי 1997. Reuters, 6 ביולי 1997; אל-חיאת, 7 ביולי 1997; אל-שרק אל-אוסט, 7 ביולי 1997; "Saudi Shiites Quadruple Their Share in Expanded Shoura Council", *Mideast Mirror* 11, no. 129, July 7, 1997; אל-ווסט, 14 ביולי 1997. ראו גם אל-קדס אל-ערבי, 8 ביולי 1997.
6. Saudi Press Agency (SPA), March 23, 1992; *Financial Times*, March 25, 1992.
7. *Wall Street Journal*, January 15–16, 1993.
8. *Economist Intelligence Unit, Country Report: Saudi Arabia*, no. 1, 1992, p. 9.
9. *Le Monde: Financial Times*, July 12, 1993, 13 ביולי 1993; אל-חיאת, 14 ביולי 1993. תרכי היה חבר במועצת בכירי העלמאא. ספר, שנוגד במכה ב-1939, היה מהנדס אורחי שלמד בסטנפורד ובאוניברסיטת צפון קרוליינה. הוא החזיק בכמה משרות רמות-דרג באקדמיה, בהן נשיא ה-Arabian Gulf University בבחריין. במשרתו האחרונה היה פרופסור בפקולטה להנדסה של אוניברסיטת המלך פהד למדעי הנפט והכרייה. ראו: אל-מג'לה, 31-25 ביולי 1993.
10. ראו: ציטוט של אל-ג'זירה ב-SPA, 12 ביולי 1993.
11. ראו: אל-עכאט', 12 ביולי 1993.
12. ראו: אל-מג'לה, 31-25 ביולי 1993.
13. ראו: אל-שרק אל-אוסט, 22 במאי 1993.
14. United Press International, April 15, 1995.
15. Milton Viorst, "The Storm in the Citadel", *Foreign Affairs* (January/February 1996).
16. ראו: אל-חיאת (לונדון), 26 במאי 1993; אל-ג'זירה אל-ערבייה, (מאי ויוני 1993); Movement for Islamic Reform (MIRA), *History of Dissent: The Story of Islamic Dissent in Arabia*, chapter 12, "Official Reactions to the Committee for the Defence of Rights", www.miraserve.com/chap12.html.
17. ראו: אל-חיאת, 18 בנובמבר 1994 (ציטוט של אל-עית'מין); אל-חיאת, 3 באוקטובר 1994 (ציטוט של ג'ברין); SPA, 10 בנובמבר - BBC, 12 בנובמבר 1994 (ציטוט של בן באז); BBC-SWB, 12 בנובמבר 1994 (ציטוט של בן באז); ו-Reuters, 11 בנובמבר 1994 (ציטוט של בן באז). ארגון ה-CDLR טען כי בן באז נפל קרבן לסחטנות ואולץ לגנות את הארגון, שכן שר הפנים נאאף הבטיח "לשיח' התמים" לשחרר עצירים אם הלה יסכים לגנות את ה-CDLR. *CDLR Monitor*, no. 23, November 25 1994.

18. ראו: אל-ח'יאת, 3 באוקטובר 1994.
19. ראו: אל-מג'לה, 15-9 באוקטובר 1994.
20. שם; אל-רי'אד, 15 באפריל 1995.
21. *Arab News*, August 17, 1994.
22. Youssef M. Ibrahim, "Saudi King Trying to Dilute Islamic Radicalism", *New York Times*, October 6, 1994, p. A5.
23. ראו: אל-ח'יאת, 30 באוגוסט, 1994; Michael Georgy, "Saudis Snub Population Talks as Insult to Islam", *International Herald Tribune*, August 30, 1994.
24. אל-רפאעי, אל-משדוע אל-אצל'אחי פי אל-סעודיה, עמ' 178-179 (ציטוט של הפתוא של בן באז).
25. ראו: אל-ח'יאת, 5 באוקטובר 1994.
26. בפרשנות מעניינת, המעידיה אולי על קואופטציה של זרמים אסלאמיסטיים מסוימים, ציינה סוכנות הידיעות MSANEWS כי אל-תרכי השתייך למנהיגות ה"מחתרית" של ארגון האחים המוסלמים הסעודי, אך היה נאמן למשפחת המלוכה ועל כן "שרוי במחלוקת עם המגמה הסלפיסטית (הדוגלת בנאמנות מוחלטת לעקרונות האסלאם), ששאפה ליטול ממשפחת המלוכה כל שמץ של לגיטימיות שלטונית". MSANEWS, 9 באוקטובר 1994.
27. ראו: אל-שרק אל-אוסט, 9 באוקטובר 1994.
28. ראו: אל-ח'יאת, 9 בפברואר 1994; אל-ח'יאת, 2 באוגוסט 1994; אל-שרק אל-אוסט, 2 באוגוסט 1995.
29. ראו: אל-שרק אל-אוסט, 27 במאי 1995.
30. מטרת המועצה והמונופול שלה על הדעה מוצגים באתר האינטרנט שלה:
http://www.islam.org.sa/WAZARA/WAZARA_R62_E.htm.
 אפילו שמו של הדומיין, www.islam.org.sa, השמור לשימוש הבלעדי של המשטר לענייני האסלאם, הוא רמז למונופול של המשטר על האסלאם ועל הדעה. מאז 1999 הבינו מוסדות הדת בערב הסעודית את חשיבות הצורך לנהל את המאבק נגד הפונדמנטליסטים הקיצונים באמצעות רשת האינטרנט, שם בלטה נוכחותם של הפונדמנטליסטים במשך שנים רבות.
31. ראו: אל-שרק אל-אוסט, 13 באוגוסט 1995; אל-ח'יאת, 13 באוגוסט 1995; אל-קדס אל-ערבי, 15 באוגוסט 1995; "Saudi Arabia Executes an Islamist Opponent", Human Rights Watch/Middle East News Release, August 17, 1995.
32. Madawi Al-Rasheed, "The Shi'a of Saudi Arabia: A Minority in Search of Cultural Authenticity", *British Journal of Middle Eastern Studies* 25 (1998), pp. 121-138; Mamoun Fandy, "From Confrontation to Creative Resistance", *Critique* (fall 1996), pp. 1-27; Joshua Teitelbaum, "Saudi Arabia", in Ami Ayalon (ed.), *Middle East Contemporary Survey (MECS) 1993* (Boulder, Colorado: Westview, 1995), pp. 575-600; "What Future for the Saudi-Shiite Accord?", *Mideast Mirror* 8, no. 54, March 18, 1994.
33. ראו: אל-די'אר, 13 באוקטובר 1993; Youssef M. Ibrahim, "Saudi Officials Reporting Accord with Shiite Foes", *New York Times*, October 29 1993, p. A11 בנובמבר 1993; אל-עאלם, 13 בנובמבר 1993; אשר להתקפות של האופוזיציה השיעית על המשטר הסעודי - ראו מהדורות שונות של אל-ג'זירה אל-ערבייה ו-*Arabia Monitor*, וכן מאמר שהתפרסם ב-1993 במהדורת הקיץ של ה-*Arab Review* ובו פירוט על ההתעללות הסעודית במקומות הקדושים במכה ובמדינה.
34. ראו: אל-עאלם, 13 בנובמבר 1993.

פרק שמיני

מסקנות: ערב הסעודית, האופוזיציה ונסיך הכתר עבדאללה

צמיחתה של התנועה הפונדמנטליסטית הקיצונית לאחר מלחמת המפרץ ב-1991 מייצגת הן המשכיות והן התחלה חדשה בעבור ערב הסעודית. הכוחות הפועלים הם אותם כוחות צנטריפוגליים שהטרידו את המדינה הסעודית מאז הקמתה. הפונדמנטליסטים הקיצונים לא קיבלו את הגרסה הסעודית למדינה. הם התמרמרו על המונופול שתבעה לעצמה המשפחה השלטת, משפחת סעוד, ורצו לבור את הסמכות הדתית בין עֶלְמָאא (חכמי דת) שהם עצמם יבחרו – עֶלְמָאא שהיו למנהיגים בזכות המוניטין שלהם בקרב המאמינים, ולא משום שנבחרו על ידי משפחת המלוכה. אמנם הסעודים הצליחו לדכא במשך שנים את מגמת הביזור, אבל השפל הכלכלי שהחל בשנות ה-80 יצר שוב קרקע נוחה להצטברותה של התמרמרות. זו התפרצה לאחר מלחמת המפרץ ב-1991, כאשר הוכח כי המשטר הסעודי אינו מסוגל עוד להגן על קהילת המאמינים. הפופולריות של ה"שיחיים המעוררים", העצמות הפומביות, ההפגנות, והקמתו של הוועד להגנה על הזכויות הלגיטימיות (CDLR), כל אלה העידו כי האסלאם שאותו ייצג אל סעוד אינו זוכה עוד ללגיטימציה בקרב מגזרים חשובים בחברה, ולכן חל פיחות בכוחו כגורם המעניק לגיטימציה לשלטונם. משפחת סעוד יצרו רשת ענפה של מוסדות אסלאמיים, החל ממוסדות לפסיקה הלכתית וכלה במוסדות להכשרת מטיפים. מיליוני ספרי קוראן נדפסו ומופצים. בכל שנה במהלך ההג', ובעת האחרונה גם באינטרנט, דואגים משפחת סעוד להקרין תדמית של משפחה נדיבת לב השואפת לקדם את האסלאם ומסייעת למילוי החובות הדתיות, במטרה מוצהרת להפיץ את החזון האסלאמי-פונדמנטליסטי של מחמד בן עבד אל-והאב. יתר על כן, היא יכולה לתבוע מהעלמאא הממסדיים להעניק לגיטימציה לזכותה של המשפחה לשלוט.¹ הרושם הוא שרבים מבני הקהילה המוסלמית ברחבי העולם רואים בבני משפחת המלוכה הסעודית את מגביו של האסלאם האמיתי.

ריכוז השליטה במוסדות האסלאמיים היה חלק מתהליך כינונה של המדינה הסעודית. האסלאם נעשה מזוהה עם המדינה, ותפקידים דתיים הפכו למעשה לתפקידים שלטוניים. נראה כי על פי רוב פעל סידור זה היטב בעתות של שגשוג כלכלי. אך כאשר הורע המצב, ייסדו הגורמים שהתנגדו לנטייה הריכוזית את התנועה הסונית הפונדמנטליסטית-קיצונית. מנהיגים אשר שמרו בעבר את מחשבותיהם לעצמם היו מוכנים, זו הפעם הראשונה, להצביע בפומבי על הסתירה שבין התדמית האסלאמית הציבורית של משפחת סעוד לבין

מה שנראה בעיניהם מציאות שונה בתכלית. מניע נוסף לשינוי היה בואם של חיילי צבא ארה"ב וחיילים "לא מאמינים" מצבאות אחרים לערב הסעודית. הקיצונים ראו בהתפתחות זו עדות כי למרות שנים של הקצאת כספים למימון הצבא, בהגיע שעת מבחן הבין המלך פהד - הוא אשר תבע לעצמו את תואר המנהיג הדתי (אמאם) של חסידי אמונתו (דעוה) של בן עבד אל-והאב - כי אין ביכולתו להגן על קהילת המאמינים. גם אם כינה פהד את עצמו "מגנם של שני המקומות הקדושים", התברר כי מגנם האמתי הוא CENTCOM, הפיקוד המרכזי האמריקני, האחראי על המזרח התיכון. הייתה זו השפלה שהפונדמנטליסטים הקיצונים לא יכלו לשאת.

ערב הסעודית תחת שלטונו של עבדאללה: חזרה לסדר של פיצל?

מנובמבר 1995 החל נסיך הכתר עבדאללה בן עבד אל-עזיז, סגן ראש הממשלה ומפקד המשמר הלאומי של ערב הסעודית, לתפקד כמלך לכל דבר חוץ מהתואר הרשמי. מאותה העת דעכה הפעילות הפונדמנטליסטית-קיצונית לרמתה הנמוכה ביותר מאז מלחמת המפרץ, זאת אף שהמצב הסוציו-אקונומי ראה עליות ומורדות. עקב הירידה במחירי הנפט הסתכם אומדן הרווחים הצפויים מיצוא נפט ב-1998 ב-29.4 מיליארד דולר, ירידה של כ-35% לעומת 1997. ואולם עלייה ניכרת במחירי הנפט ב-1999 הביאה לידי עלייה של 17% ברווחים לעומת 1998. עקב כך נרשמה ב-1999 עלייה קלה בתוצר המקומי הגולמי לגולגולת, אשר הגיע לכדי 7,000 דולר - עדיין רחוק למדי מהשנים שבהן היה יצוא הנפט בשיאוו. ואולם המשך עלייתם של מחירי הנפט הניב תחזיות אופטימיות יותר לשנת 2000. בדות חצי-שנתי של הבנק הסעודי-אמריקני נאמר כי שנת 2000 תהיה הרווחית ביותר מאז 1981, שהייתה שנת השיא בתקופת השגשוג של יצוא הנפט. עם זאת הזהיר הדוח כי הכנסות המדינה שוב לא יהיה בהן כדי לאפשר צמיחה כלכלית ויצירת מקומות עבודה חדשים. קצב גידול האוכלוסייה ב-1999 היה עדיין גבוה למדי והגיע ל-3.3%, בהשוואה ל-0.91% בארה"ב ו-0.40% בצרפת. מספר התושבים שגילם פחות מ-20 עלה עד שנת 1999 ל-52% מכלל האוכלוסייה, בהשוואה ל-29% בארה"ב ו-26% בצרפת. האוכלוסייה הייתה עדיין צעירה באופן לא פרופורציונלי, ומספר המשרות הפנויות היה זעום.²

היערכות לנוכח המציאות הכלכלית

מאז אמצע שנות ה-90 נקטה ערב הסעודית כמה צעדים מתקנים כדי להתמודד עם המצב הכלכלי הבעייתי. בשנים 1994 ו-1995 ביצע הממשל קיצוץ בתקציב הלאומי, שבא לידי ביטוי בעיקר בהקטנת התמיכה במחירי החיטה ובצמצום בסובסידיות למוצרי צריכה ושירותים, קיצוץ אשר הוצג כצעד חד-פעמי.³ בתקציב של 1999 הופיעו סימנים נוספים לפרגמטיזם החדש, כאשר הממשל הודיע על הקפאה של שכירת עובדים חדשים בשירות

הציבורי ועל קיצוץ בשיעור של 30% בתקציב הביטחון. כמו כן הועלה מחיר הבנוז ב-4.50%

ב-1999 גם הוקמה המועצה הכלכלית העליונה, שהוטל עליה להגדיל את מספר המשרות לאזרחי ערב הסעודית, לקדם את המגזר הפרטי ולעודד השקעות חוץ. בינואר 2000 הודיע עבדאללה על הקמתה של מועצה נוספת – המועצה לענייני נפט ומחצבים⁵. בשלב זה עדיין קשה לאמוד את השפעתם של גופים אלו, אך עצם הקמתם עשויה להעיד כי הממשל חש צורך דחוף לערוך רפורמה. אף על פי כן, לא חלו שינויים מבניים מהותיים בכלכלה. לעתים נראה כאילו הסעודים משליכים את יהבם על מול בלתי צפוי שיביא עמו רווחים עקב העלייה במחירי הנפט. ואמנם, עליית מחירי הנפט בשנת 2000 לא חוללה כל שינוי קיצוני במדיניות הכלכלית הסעודית.

נסיון הכתר עבדאללה הסביר לבני ארצו כי מצב הדברים חייב להשתנות. בפסגת המועצה לשיתוף פעולה במפרץ, שנערכה בדצמבר 1998 באבו ט'בי, הוא הפתיע את המשתתפים בהכרזו כי "תקופת השגשוג לא תשוב עוד... ועלינו להתרגל לסגנון חיים חדש שבו כל אחד ממלא את תפקידו ביעילות ואינו מסתמך רק על קבלת סיוע מהמדינה"⁶.

היערכות מחודשת בתחום מדיניות החוץ

סעודים רבים תלו תקוות גדולות בנסיון הכתר עבדאללה. הוא הרחיק עצמו מהמדיניות האנטי-איראנית של המלך פהד, ובתקופתו החל להסתמן תור זהב שכמוהו לא זכור ביחסים שבין ריאד לטהראן. במהלך ביקורו ההיסטורי של נשיא איראן מחמד ח'תאמי בערב הסעודית במאי 1999, הודיע עבדאללה על מינויו של אדם ממוצא שיעי לתפקיד שגריר סעודיה בטהראן. ביולי 2000 הודיעו פקידים איראנים וסעודים כי שתי המדינות עתידות לחתום בקרוב על הסכם ביטחון ביניהן.⁷ עבדאללה גם גילה פחות נכונות לנהוג על פי המדיניות האמריקנית כלפי עיראק, נטייה סעודית שהייתה בעבר סוגיה כאובה ביחסים שבין השלטון לבין הסונים הפונדמנטליסטים-קיצוניים. נראה שנציגי הפונדמנטליסטים הקיצוניים מחוץ לערב הסעודית מחכים לראות מה יצליח נסיון הכתר לעשות. ב-1999 פרסמה המועצה נגד השחיתות בערב הסעודית (CACSA), המזוהה עם האופוזיציה החילונית, הצהרה ולפיה הארגון מוכן לתת לעבדאללה סיכוי ולהימנע מהשמעת ביקורת, ואחר כך סגרה את אתר האינטרנט שלה.⁸

שמירת האיזון בין הדת למודרנה

האם ייתכן שעבדאללה יחליט להחזיר על כנו את "הסדר של פיצל" – מצב של שיווי משקל בין הקדמה למסורת – תוך שמירה על תדמית של מלך אדוק בדתו ונקי משחיתות? אפשרות כזו קיימת. בכל הנוגע למודרניזציה, עבדאללה הביא את בשורת האינטרנט לערב הסעודית (אם כי הגישה לרשת נתונה בפקוח הדוק, באמצעות שרת פרוקסי הנמצא ב"עיר המדע והטכנולוגיה על שם המלך עבד אל-עזיז"). ייתכן שאנשיו של עבדאללה הם שהפיצו את השמועה (או את בלון הניסוי) שפשטה בשלהי 1998, ולפיה הממשל שוקל להתיר לנשים לנהוג. הרעיון מבוסס על פרגמטיזם טהור: הדבר יביא קץ

לצורך להעסיק כחצי מיליון נהגים זרים.⁹ ב-1999 עורר עבדאללה במכוון את התלקחותו של דיון בשתי סוגיות אחרות השנויות במחלוקת: התיירות הנכנסת, והרחבת הזכויות לנשים. תיירות החוץ, שעליה הוטל איסור גורף, הייתה מוקד לחששם של השמרנים, שראו בה "מיקור של השחתה וחוסר ביטחון".¹⁰ עבדאללה המשיך במעורבותו בתחום זה, ובהמשך אותה שנה פתח את שערי הממלכה לפני תיירות מאורגנת, בעיקר קבוצות מאורגנות של המוסד הסמיתסוני בארה"ב.¹¹ כנאום שנשא ב-1999 במחוז המזרחי דיבר נסיך הכתר מפורשות על הצורך לערב את הנשים ב"עשייה הלאומית המשותפת".¹² הנאום הניב מאמרים רבים בעיתונות הסעודית, ובהם נדונו היתרונות שבהעמקת שיתופן של הנשים בהיבטים הציבוריים של החברה הסעודית.¹³ עבדאללה גם יצא אל הציבור וטייל במרכז קניות, מעשה שהפתיע רבים אך היה ככל הנראה מחושב ונועד להדגיש את ההבדל בינו לבין המלך פהד החולה, וכן לשוות לנסיך הכתר תדמית של אדם נגיש יותר.¹⁴

אשר למסורת, בעת חגיגות יובל המאה בינואר 1999 אפשר נסיך הכתר עבדאללה למסד הדתי להפגין מעט מכוחו. המופתי הכללי שיח' עבד אל-עזיז בן באז גינה את החגיגות וכינה אותן "חידוש מגונה" (בדעה) – האסלאם הוהאבי אינו מתיר בדרך כלל עריכת טקסי אזכרה, גם לא ביום הולדתו של הנביא. הגם שלא ביטל את החגיגות, לקח הממשל לתשומת לבו את דבריו של המופתי והורה להסיר את כל הקישוטים והאורות הצבעוניים מן החנויות.¹⁵ יתר על כן, עם התקרב היום שבו עתיד עבדאללה לקבל את המלוכה באופן רשמי, הוא שולח רמזים על רצונו לפתוח דף חדש ביחסו לאופוזיציה. ב-1997 הוא הורה לשחרר מכלאו את אחד ממייסדי ה-CDLR, חמד אבראהים אל-צליפיה, צעד המעיד כנראה על רצונו להניח מאחוריו את בעיית האופוזיציה הסונית הפונדמנטליסטית-קיצונית.¹⁶ בינואר 1998 חש עבדאללה בטוח דיו לשחרר עוד אחד ממייסדי ה-CDLR, שיח' סלימאן אל-רשודי.¹⁷ לבסוף, ביוני 1999, לאחר כמעט חמש שנים מאחורי הסורגים, הורה עבדאללה לשחרר את השיח'ים המעוררים, ספר אל-חואלי וסלמאן אל-עודה.¹⁸ שחרורם של שני השיח'ים היה צעד זהיר ושקול, שבא לאון את פתיחת הדיון הציבורי בסוגיות הנשים והתיירות. תנאי שחרורם של השיח'ים נשארו חסויים. בעבר דחו השניים הצעות להשתחרר תמורת הבטחה מצדם כי יפסיקו את פעולות ההטפה (דעוה) שלהם. נראה כי עבדאללה מנסה בכל מאוודו להגיע לאיזון בין כוחות מנוגדים. רק הזמן יוכיח אם יצליח להגיע להישגים דומים לאלו של המלך פיצל בן עבד אל-עזיז.

קבלת לגיטימציה דתית היא עניין בעל חשיבות עליונה לשלטונם של אל סעוד. הממשל יעשה כל שביכולתו להתעמת עם כל מי שינסו לערער על לגיטימציה זו. היה ויצליח נסיך הכתר עבדאללה למצוא נקודת איוון שתספק את הפונדמנטליסטים הקיצונים, כי אז יובטח מעמדה של משפחת המלוכה למשך שנים רבות. כאשר יוכתר עבדאללה למלך, יהיה עליו למנות נסיך כתר תחתיו. הדבר עלול להיות כרוך במתחים, בעיקר אם במאבק על התואר יעלו כמה מהמתמודדים המקורבים לקיצונים את סוגיית הלגיטימציה הדתית. סוגיה נוספת המחייבת תשומת לב היא מצבם של הכוחות המזוינים, בעיקר של המשמר הלאומי הסעודי, המבוסס על בני שבטים. עד כה לא ערערו המחלוקות שבין השלטון לבין הפונדמנטליסטים את היציבות בקרב כוחות הביטחון, אך יש עדויות

לכך שהעניינים שם אינם בשליטה מלאה. אמנם קשה לאמוד את מידת התמיכה שממנה נהנים הסונים הפונדמנטליסטים-קיצונים בשורות כוחות הביטחון הסעודיים, אך באוגוסט 1996 מסר "מקור אמריקני המקורב לצבא סעודיה" כי רב-אלוף אחמד בן אברהים בחירי, מפקד חיל האוויר הסעודי, היה אחראי בין שאר עוונותיו לפעילותה של קבוצת קצינים בעלי דעות פונדמנטליסטיות קיצוניות שניהלו כמה מפגשים. על פי אותו מקור הודח בחירי מתפקידו ב-9 באפריל 1996.¹⁹ משום מה זכתה תקרית זו לכיסוי מוגבל בעיתונות.

גוברת המודעות לאי-שביעות רצון חברתית

לא תמיד אי-שביעות רצון חברתית גורמת לעידוד פונדמנטליזם אסלאמי קיצוני, אך היא בהחלט עשויה לתרום לכך. מרבית הסעודים אינם מגלים עניין מיוחד בפוליטיקה, אך הם היו ודאי שמחים אילו מיתנו הנסיכים את גילויי השחיתות, האפליה והעדפת קרוביהם. מעט מזה מקובל ואפילו צפוי, אך אין ספק כי תדמית מהוגנת יותר תתקבל בברכה. מעניין יהיה לעקוב אחר התנהגותם של השיחיים המעוררים שזה עתה יצאו לחופשי. האם ישוּבו להשמיע דברי ביקורת על מדיניות החוץ של בית אל סעוד ועל יישום חוקי האסלאם? ייתכן כי כעת אוזנו של הממשל כרויה אליהם יותר, ולפיכך יוכלו להשמיע את דעותיהם באופן ישיר וחשאי יותר.

המדינה הסעודית המודרנית הצליחה תמיד, מאז נוסדה ב-1902 על ידי עבד אל-עזיז (אבן סעוד), להתמודד בהצלחה עם בעיותיה הפנימיות. למעשה, משפחת המלוכה הצליחה להתמודד היטב עם האופוזיציה. הסבירות למהפכה אסלאמית נמוכה מאוד – אורחי סעודיה מעדיפים יציבות על פני עתיד לא בטוח, וכדי שמהפכה כזאת תתרחש צריכה לחול הרעה ניכרת במצב. לאל סעוד קשרים עם כל האליטות והשבטים החשובים ביותר, ושירותי הביטחון שלהם מסוגלים על פי רוב לסכל בעיות בעודן באבן. עד כה הם ידעו לנצל בהצלחה לא מבוטלת את חולשותיה של האופוזיציה, והעדיפו ללכת בדרך של פשרנות במקום להגיע לעימות. "אין אויבים קבועים כאן בערב הסעודית", אמר הנסיך סלטאן בן סלמאן, בנו של מושל ריאד.²⁰ ואכן, בעת כתיבת שורות אלה נדמה כי האופוזיציה הסעודית נתונה בתרדמה.

אך גם בזמנים כאלה לא נדם קולה של האופוזיציה לחלוטין. בשנת 2000 היא החלה שוב לעשות שימוש מוגבר באינטרנט, והעלתה לרשת כמה אתרים חדשים, מה שמעיד כי אף שהעניינים רגועים למדי בתוך הממלכה, האופוזיציה לא ויתרה על הניסיונות להשמיע את קולה.²¹ חמור יותר, בראשית אוגוסט פתח אדם חמוש באש לעבר מתחם שבו התאכסנו אנשי סגל בריטים ואמריקנים, בח'מיס משיט שבמחוז עסיר. בתקרית הירי נהרג שוטר סעודי ושניים נפצעו. הרשויות היו מוכנות לומר רק שהיריה הוא "סטודנט".²² לכל אותם זרים הדואגים לעתידה של הממלכה, הלקח לנוכח התנועה הפונדמנטליסטית-קיצונית הוא שיש להקדיש תשומת לב רבה יותר למגמות דתיות בתוך הממסד הדתי ומחוצה לו. מאבק סמוי נמשך סביב השאלה מי יקבע את דמותה של הדעוה של בן עבד אל-והאב. יש לקרוא את מה שהמורדים כותבים ולהאזין לשיחותיהם המוקלטות. אף שהנושא אינו תמיד קל להבנה, יש לזכור שמשפחת המלוכה הסעודית והסעודים הליברלים המנהלים אורח חיים מערבי, אינם תמיד המפרשים הטובים ביותר

של חומרים אלה, ראוי לשים לב גם לאמצעי-הנגד הננקטים על ידי הסעודים. בית אל סעוד אינו ממהר להודות בקיומו של זרם מתנגדים, ואולם חוסר ההרמוניה הגובר והולך בתוך המוסדות האסלאמיים, בעיקר אלו הקשורים בדעוה, הוא עדות לכך שהשלטון מגלה מידה מסוימת של דאגה.

הערות

1. גם לאחר מותו של בן באז ב-1999 משתמש הממשל הסעודי בכתביו ובדמותו של איש הדת הבכיר ככלי של לגיטימציה. ראו לדוגמה את האתר הרשמי אודות בן באז בכתובת <http://www.binbaz.org.sa>.
2. U.S. Energy Information Administration, *Country Brief: Saudi Arabia*, February 1999, www.eia.doe.gov/emeu/cabs/saudfull.html; International Monetary Fund (IMF) *International Financial Statistics, August 2000* (Washington: IMF, 2000); U.S. Bureau of the Census, International Data Base, www.census.gov/ipc/www/idbnew.html; Douglas Jehl, "For Ordinary Saudis, Days of Oil and Roses Are Over", *New York Times*, March 20, 1999, p. A1; AFP, September 4, 2000.
3. Joshua Teitelbaum, "Saudi Arabia", in Ami Ayalon and Bruce Maddy-Weitzman (eds.), *Middle East Contemporary Survey (MECS) 1994* (Boulder, Colorado: Westview, 1996), pp. 548–582; Joshua Teitelbaum, "Saudi Arabia", in Bruce Maddy-Weitzman (ed.), *MECS 1995* (Boulder, Colorado: Westview, 1997), pp. 532–561.
4. Nawaf Obaid and Patrick Clawson, "The 1999 Saudi Budget: Reforms in the Face of Acute Problems", Washington Institute for Near East Policy, *PolicyWatch*, no. 359, January 5, 1999; U.S. Energy Information Administration (EIA), *Country Brief: Saudi Arabia*, February 1999, <http://www.eia.doe.gov/emeu/cabs/saudfull.html>.
5. EIA, *Country Brief: Saudi Arabia*, February 1999; Simon Henderson, "Crucial Tests Await New Saudi Oil Council", The Washington Institute for Near East Policy, *PolicyWatch*, no. 435, January 24, 2000; "Supreme Intentions", *Gulf Business* 4, no. 6 (October 1999), סקירה עדכנית ומעמיקה של גופים אלה ושל מדיניות הנפט בממלכה <http://www.gulfbusiness.com>
- ראו ב: Nawaf Obaid, *The Oil Kingdom at 100: Petroleum Policymaking in Saudi Arabia* (Washington: The Washington Institute for Near East Policy, 2000).
6. Radio Riyadh, December 8, 1998, in "United Kingdom: Saudi Crown Prince's Remarks to GCC Meeting Weighed", Foreign Broadcast Information Service Near East and South Asia daily report (online), FBIS-NES-93-343, December 8, 1998.
7. *Mideast Mirror*, May 19, 1999; Radio Riyadh, May 23, 1999, in "Iranian Aide Cited on Relations with U.S., Regional Topics", FBIS-NES-99-0525 (online), May 25, 1999; Reuters, July 4, 7, 2000.
8. נמצא לפני כן בכתובת <http://www.saudhouse.com>.
9. AFP, 1 בנובמבר 1998.
10. AFP, 7 באפריל 1999 (ציטוט של פרופ' אחמד תרכסטאני, מהאוניברסיטה האסלאמית אמאם מחמד בן סעוד בריאד).
11. עלון תיירות של המוסד הסמיתסוני, ושמו "בתוככי ערב הסעודית". באפריל 2000 הקימה הממלכה סוכנות תיירות בראשותו של שר ההגנה סולטאן בן עבד אל-עזיז. AFP, 8 במאי 2000.

12. ראו: אל-ריאד, 13 באפריל 1999.
13. ראו: אל-עכאט', 20 באפריל 1999; אל-יום, 28 במאי 1999.
14. Howard Schneider, "Saudi Arabia Finds Calm after Storm", *Washington Post*, January 9, 2000, p. A1.
15. AFP, 4 בינואר 1999; Reuters, 4 בינואר 1999; *Times* (London), 5 בינואר 1999. שיח' בן באז נפטר באמצע מאי 1999, ואת מקומו תפס סגן המופתי הכללי, שיח' עבד אל-עזיז בן עבדאללה אל אל-שיח'. Reuters, 13 במאי 1999; AP, 51 במאי 1999.
16. ראו: אל-קדס אל-ערבי, 15 באפריל 1997; *Liberty for the Muslim World*, הודעה לעיתונות, 14 באפריל, ב-MSANEWS, 15 באפריל 1997.
17. ראו: אל-קדס אל-ערבי, 7 בינואר 1998; אל-קדס אל-ערבי, 25 בפברואר 1998; אל-קדס אל-ערבי, 27 ביולי 1998.
18. ראו: אל-קדס אל-ערבי, 25 ביוני 1998.
19. Edward Cody, "Saudi Islamic Radicals Target U.S., Royal Family", *Washington Post*, August 15, 1996, p. A1; *Jane's Defence Weekly*, October 9, 1996.
20. Howard Schneider, "Saudi Arabia Finds Calm After a Storm", *Washington Post*, January 9, 2000, p. A1.
21. ראו לדוגמה את האתר הסוני בכתובת <http://www.salman-safar.org> ואת האתר השיעי בכתובת <http://www.alharmain.org>.
22. *Mideast Mirror*, August 9, 2000; AFP, August 9, 10, 2000.

אתרית דבר

התנועה שנסקרה בספר זה הייתה ביסודה תנועה לא אלימה. אולם מראשית שנת 2000 התרחשו בערב הסעודית שורה של פיגועים שכוונו נגד אנשי ממשל ונגד זרים. הפיגועים התרבו והלכו במרוצת שנת 2001. התברר כי מחתרת של ארגון אל-קאעדה, או קבוצה הפועלת בהשראת אל-קאעדה, החלה לפעול בסעודיה.

ב-12 במאי 2003 ביצעו אנשי אל-קאעדה פיגוע התאבדות משולש, בשלושה מתחמי דיור של זרים בריאד. שלושים וארבעה בני אדם נהרגו ועשרות נפצעו. המבצע היה מתואם היטב ונעשה במקצועיות רבה. צורת הפעולה הייתה זהה בשלושת האתרים: הסתערות תוך כדי ירי, כניסה, ופיצוץ חומרי נפץ שהמחבלים המתאבדים נשאו על גופם. במתחמים הללו התגוררו בעיקר אמריקנים, ובאחד מהם שכנה חברת וינל (Vinnell) – חברה אמריקנית המאמנת את המשמר הלאומי הסעודי, המגן על משפחת המלוכה.

אחת הדרכים שבהן ניסה המשטר הסעודי להתמודד עם בעיית האסלאם הקיצוני הייתה להסיט את הבעיה "החוצה": המשטר מימן בעבור הרדיקלים את פעולות הדעוה (ההסברה) שלהם במסגדים ובמדרסות, מלוס אנג'לס ועד לאינדונזיה, וזאת כדי לשכנעם לעסוק בהפצת התורה הוהאבית בחוץ לארץ ולהניח למשפחת המלוכה בבית. כמו כן עודד המשטר את הנוער הפונדמנטליסטי-קיצוני לצאת לג'האד באפגניסטן, בתקווה שייפכו שם לשהידיים. "השיחיים המעוררים" הושלכו לכלא למשך שנים רבות, ושחררו רק לאחר שנראה כי העניינים נרגעו. אולם הופעתו של אסאמה בן לאדן כטרוריסט בינלאומי, המגה-פיגועים של ספטמבר 2001, ובעיקר הפיגועים של מאי 2003 – כל אלה היו הוכחה ניצחת כי האסטרטגיה הסעודית נכשלה כישלון חרוץ. במקום להצר את צעדיה של התנועה האסלאמית, פעלה המדיניות הסעודית כבומרנג ופגעה במשטר עצמו.

הפיגועים של מאי 2003 הנחיתו מהלומה על משפחת המלוכה. אולם יורש העצר עבדאללה, ממלא מקומו של המלך פהד – החולה זה זמן רב – היה ועודנו האדם הנכון במקום הנכון. עבדאללה נקט מדיניות של איזונים: הוא נפגש עם רפורמיסטים שדרשו שיתוף רב יותר בקבלת החלטות, שחרר מעט את הרסן מעל העיתונות, פיטר מטיפי מסגד קיצונים ושלח אלפי אחרים ל"חינוך מחדש". חברים בארגון אל-קאעדה נעצרו והוצאו להורג. בה בעת פיטר עבדאללה עיתונאים שהרגיזו את הרדיקלים.

מאז הפיגועים של מאי 2003, כמעט לא עובר יום בלי פיגוע, ניסיון פיגוע, או עימות מזוין בין אנשי אל-קאעדה לבין המשטר בערב הסעודית, ובכלל זה פיגוע גדול במיוחד ב-29 במאי 2004 במשרדים של חברות נפט זרות באל-ח'בר שבמזרח המדינה.

אפשר לקבוע כי סעודיה ניצבת היום לפני התקוממות אסלאמית. יש בכך משום סכנה ממשית למשטר, שאינו יכול לעמוד עתה במאבק ממושך העלול למוטט את כלכלת המדינה, החל בתעשיית הנפט וכלה בתעשיית העלייה לרגל. משום כך, דיכוי ההתקוממות הזאת עומד בראש מעייניה של משפחת המלוכה.

אתגר דומה לזה היה מרד האח'זאן בסוף שנות העשרים של המאה העשרים. אבן סעוד דיכא אז את המרד באמצעות קו-אופטיציה – הטמעה, או בלשונו של החוקר ג'ון חביב: "[אבן סעוד] מחל לאויביו והעניק להם שותפות במשטר ועניין בהצלחתו".¹ השיטה נחלה הצלחה רבה בעת כינון המדינה הסעודית.

האם שיטה זו תנחל הצלחה גם היום? ספק רב. אין מנוס מלדכא את ההתקוממות בכל דרך אפשרית; הדבר הצליח במצרים, ובמידה רבה גם באלג'יריה. אולם כוחות הביטחון הסעודיים אינם מצטיינים בנאמנות ללא סייג ואף אינם יעילים במיוחד. מאז שנות החמישים לא חלף עשור בלי שנערכו מעצרים בקרב הכוחות האלה.² ראוי אפוא לבחון באיזו מידה הם תומכים בארגון אל-קאעדה.

נראה כי המשטר ממשיך לאתר בקרב הכוחות המזוינים תומכים בן לאדן. בספטמבר 2003 דיווחו שני אתרי אינטרנט הקשורים לבן לאדן כי כארבעים עובדים בבסיס חיל האוויר בט'הראן נעצרו בגין חשד לקשר לארגון אל-קאעדה והטפה לג'האד. דווח כי בעצורים מפקד כנף מסוקים בדרגת סגן-אלוף ועוד שני קצינים בדרגת רב-סרן.³

יכולתם של המפגעים לחמוק מידי כוחות הביטחון לאחר היתקלות או פיגוע מצביעה בעליל על תפקוד לקוי של הכוחות האלה, על קיומם של משתפי פעולה בקרבם – או על שני הדברים גם יחד. ב-6 במאי 2003 הצליחו תשעה עשר מחבלים להימלט לאחר היתקלות; שבוע לאחר מכן השתתפו כמה מהם בפיגוע הגדול. ברור שהפיגוע ב-12 במאי 2003, שכלל שלושה פיצוצים בשלושה מתחמי זרים בעת ובעונה אחת כמעט, לא היה יכול להתרחש בלי עזרתם של משתפי פעולה מקרב חיילי המשמר הלאומי שהופקד על השמירה במקום. כמה מהמחבלים לבשו מדים של המשמר. במתחם של חברת וינל, המופקדת על אימון המשמר הלאומי, הפעילו המחבלים מטענים סמוך מאוד לבניין מגורים. הם הגיעו לשם בתוך פחות מדקה. היה ברור שהם יודעים כיצד לפתוח את שערי המתחם והיכן בדיוק נמצא הבניין.⁴

כמה מעובדי חברת וינל שנפצעו באותו פיגוע העידו כי המפגעים נעזרו בחברי המשמר הלאומי. הם טענו כי אנשי המשמר ידעו על אודות הפיגוע המיועד, וכי ביום הפיגוע הוכרו על "תרגיל" ומשום כך נעדרו עשרות מהם ממשרתם. לטענת עובדי החברה, באותו יום הייתה השמירה רופפת ביותר; המקלעים לא היו טעונים והשומרים לא היו חמושים, על אף התרעות חוזרות ונשנות.⁵

במהלך מתקפת הטרור ב-8 בנובמבר 2003 על מתחם מגורי זרים בריאד הצליחו כל המפגעים להימלט, למרות חילופי ירי עם כוחות הביטחון. הם הגיעו אל היעד בכלי רכב של כוחות הביטחון המיוחדים, יחידת עילית הפועלת נגד הטרוריסטים. השימוש בכלי רכב רשמי העיד כי בקרב כוחות הביטחון יש משתפי פעולה, וכי ארגון אל-קאעדה הצליח להגיע אליהם.

בעת ההתקפה ב-1 במאי 2004 בעיר המערבית ינבוע חלפה כמעט שעה תמימה עד שכוחות הביטחון הצליחו ליצור מגע עם המחבלים. בקרב שהתפתח הרגו המחבלים שלושים אנשי ביטחון בטרם נהרגו הם עצמם.⁹

ההתקפות של סוף מאי 2004 באל-ח'בר בוצעו כמעט באין מפריע. המפגעים נעו ממקום למקום במשך זמן רב. הם הפרידו בין מוסלמים ללא-מוסלמים, הרגו 22 בני אדם, ניהלו שיחות, ואף הספיקו לאכול ארוחת בוקר. בסופו של דבר הצליחו להימלט מהמקום שעתיים וחצי לפני שהגיעו כוחות הביטחון, ומצאו מחסה במסגד לא הרחק משם. כעבור שעות אחדות הם נתקלו בכוחות הביטחון, אך גם הפעם הצליחו להימלט.⁷

ב-6 ביוני 2004 נהרג צלם של הבי-בי-סי וכתב נפצע קשה, כאשר צילמו כתבה בשכונת אל-סוידי אשר בריאד. השלטונות ראו בשכונה מעוז של תמיכה באל-קאעדה. חמישה עשר מתוך עשרים ושישה מבוקשים התגוררו שם, בהם מנהיג אל-קאעדה עבד אל-עזיז אל-מקרן (אשר נהרג אחר כך ב-18 ביוני 2004). אנשי הדת בשכונה נודעו בהטפותיהם האנטי-מערביות, מה שללא ספק חיזק את התמיכה בן לאדן.⁸ תושבי השכונה לא חששו להזדהות בשמותיהם ולהביע באוזני עיתונאים תמיכה באל-קאעדה ובאל-מקרן. "אלה [הטרוריסטים] הם מג'אהדין, גיבורים אשר רוחם אינה נופלת לעולם", אמר אחד התושבים.⁹ אין זה מפתיע במדינה אשר בה מחצית מ-15,000 נשאלים בסקר השיבו כי הם תומכים בן לאדן.¹⁰

המחבלים המשיכו לשטות בסעודים. השלושה שנמלטו מההתקפה באל-ח'בר חדרו לבית חולים של משרד הפנים בריאד, בחפשם אחרי אחד מחבריהם שנפצע בפעולה והיה נתון שם לשמירה משטרתית. הם התחפשו לנשים והסתובבו בבניין באין מפריע, קוראים בקול בשמו של חברם. משלא הצליחו למצאו, נמלטו מהמקום בלא פגע.¹¹

שלטונות סעודיה הצליחו לעלות על עקבותיו של אל-מקרן ושל שלושה מחבריו, וחיסלו אותם. ארגון אל-קאעדה בערב הסעודית הכריז על צאלח אל-עופי כעל יורשו של אל-מקרן. לפי הדיווחים עבר אל-עופי אימונים בצבא סעודיה וקודם לדרגת סמל בשירות בתי הסוהר.¹² משרד הפנים הוא המפקח על שירות בתי הסוהר ועל הביטחון הפנימי. לא מן הנמנע שאל-עופי שמר על קשריו בשירותי הביטחון.

המחבלים התרברבו כי בפעולה שבה חטפו את האזרח האמריקני פאול מ' ג'ונסון וערפו את ראשו ביוני 2004, הם השתמשו במדים ובכלי רכב שסיפקו להם משתפי פעולה מקרב כוחות הביטחון, ואף הציבו מחסום דמה כדי להטעות את כוחות הביטחון.¹³ אם נכון הדבר, יש בכך כדי להעיד על חוסר תיאום משווע בתוך כוחות הביטחון ואף על קיומם של משתפי פעולה בקרב הדרגים הגבוהים.

האם הסמכות הדתית והמונרכית מתחילה להתפורר?

הלגיטימיות של משפחת סעוד נשענה במשך שנים רבות על הסכמתם של אנשי הדת הממסדיים, בראשותו של עבד אל-עזיז בן באז. אולם מאז מותם של בן באז ב-1999 ושל איש דת בכיר אחר, מחמד אל-ע'ת'ימין, ב-2001, הלכה קרנם של העלמאא הממסדיים וירדה. לכן, כאשר ביקשה הממשלה לנהל משא ומתן עם הטרוריסטים היא פנתה, למרבה האירוניה, לשני העלמאא של ההתעוררות, סלמאן אל-עודה וספר אל-חואלי, וביקשה

כי יתווכו בין הצדדים. התפוררות הסמכות הדתית מקשה על הרשויות להילחם בטרור ובקנאות הדתית. הדבר נעשה קשה אף יותר כאשר אנשי דת ממסדיים ממשיכים לצאת בהצהרות נגד נוצרים ויהודים, על אף ניסיונותיו של המשטר למנוע הצהרות מסוג זה. עבדאללה אינו הנהג מיד חופשית כל עוד המלך פהד חי. יתר על כן, עבדאללה עצמו בן יותר משמונים, ופירוש הדבר הוא שייתכן כי לא יחיה די זמן ליישם את מדיניות האיזונים עד תום. ואחרי עבדאללה – שרשרת הירושה אינה ברורה כלל וכלל. המאבק על הירושה עלול להסיט הצדה את המאמצים לחולל רפורמה ואת המאבק נגד האסלאם הקיצוני.

בעיות היסוד של המשטר נשארו בעינן: כלכלה תלויה נפט, אוכלוסייה צעירה גדלה והולכת, ללא סיכויים רבים למצוא עבודה, ותנועה אסלאמית פונדמנטליסטית-קיצונית חסרת מעצורים.

האם ערב הסעודית היא איראן הבאה? לא בהכרח. לחברה הסעודית אין היסטוריה של תנועות חברתיות ופוליטיות המוניות, כפי שהייתה לאיראן אף לפני המהפכה האסלאמית. כמו כן, הפיכה צבאית לא נראית קרובה, כי הכוחות המזוינים רבים מאוד, ואין בכוחה של קבוצה קטנה של קצינים להשתלט על כל המדינה. הממשלה מסוגלת בהחלט לפלס את דרכה ולהישרד. אולם מה שברור הוא שהמאבק בין הפונדמנטליסטים הקיצונים לבין משפחת אל סעוד יימשך עוד זמן רב.

הערות

1. John Habib, *Ibn Sa'ud's Warrior of Islam: The Ikhwan of Najd and Their Role in the Creation of the Saudi Kingdom, 1910–1930* (Leiden: Brill, 1978), pp. 154–155.
2. Joshua Teitelbaum, "A Family Affair: Civil-Military Relations in the Kingdom of Saudi Arabia", <http://www.iue.it/RSCAS/RestrictedPapers/conmed2003free/200303Teitelbaum12.pdf>.
3. Yoni Fighele, "Saudi Arabia Confronts Bin Laden Supporters", International Policy Institute for Counter-Terrorism, online at <http://www.ict.org.il/articles/articleDet.cfm?articleid=498>.
4. John Bradley, "Conspiracy of Silence in Riyadh?", *Daily Star*, November 22, 2003.
5. Mark Hollingsworth, "Saudi Royal Guards Aided Al-Qa'ida in Riyadh Bombings that Left 35 Dead", *Independent*, May 17, 2004.
6. Huge Pope and Chip Cummins, "Saudi Suffer Fresh Terrorist Attack", *Wall Street Journal*, June 11, 2004.
7. Saeed Haidar, "Manhunt Continues for the Three Escaped Terrorist", *Arab News*, June 1, 2004; *Al-Sharq al-Awsat*, June 1, 2004.
8. Dave Montgomery, "Anti-Western Sentiment Rises in Saudi Neighborhood", *Kansas City Star*, June 14, 2004; Mohammed Rasooldeen, "Al-Muqrin Remained a Brutal Killer All His Life", *Arab News*, June 20, 2004.
9. Salah Nasrawi, "Saudi Anti-Extremist Campaign Not Working", *Washington Post*, June 19, 2004. For more on al-Suwaydi, see John Bradley, "The Slum Where BBC's Frank Gardner Was Shot", *Yemen Times*, June 14, 2004, online at http://www.johnbradley.com/art_13.html.

- Henry Shuster, "Poll of Saudis Shows Wide Support for Bin Laden's Views", *CNN.com*, June 9, 2004, online at <http://www.cnn.com/2004/WORLD/meast/06/08/poll.binladen/>. 10
- Michael Theodoulou and Daniel McGrory, "Disguised Gunmen Try to Free Terror Leader", *Times* (London), June 9, 2004. 11
- Brian Whitaker, "Sacked Sergeant Is New al-Qaida Chief in אל-קאדס אל-ערבי, 21 ביוני 2004"; Saudi Arabia, *Guardian*, June 22, 2004; "New al Qaeda Cell Leader Trained with Saudi Military", *CNN.COM*, June 21, 2004, online at <http://www.cnn.com/2004/WORLD/meast/06/21/alaofifi.ap/index.html>. 12
- "Al-Qaida: Sympathizers Aided Abduction", *Associated Press*, June 20, 2004. 13

